مێژووی ئەدەبی کوردی

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی

زنجیرەی رۆشنبیری

*

خاوەنی ئیمتیاز: شەوکەت شێخ یەزدین

سەرنووسەر: بەدران ئەحمەد حەبیب

* * *

ناوونیشان:

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، گەڕەکی خانزاد، هەولێر

س. پ. ژمارە: ١

www.araspublisher.com

مێژووی ئەدەبی کوردی

ئەم بەرهەمە هێنانەدی پرۆژەی نووسینەوەی
مێژووی ئەدەبی کوردییە لە سەرەتاوە
تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم

بەرگی سێیەم
نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم
١٨٠١-١٨٥٠

دوکتۆر مارف خەزنەدار

کتێب: مێژووی ئەدەبی کوردی – بەرگی سێیەم
دانانی: د. مارف خەزنەدار
بڵاوکراوەی ئاراس- ژمارە: ٢١٤
دەرهێنانی هونەری: بەدران ئەحمەد حەبیب
دەرهێنانی بەرگ: ئاراس ئەکرەم
نووسینی بەرگ: خۆشنووس محەمەد زادە
پیت لێدان: تریسکە ئەحمەد – نسار عەبدوڵڵا
هەڵەگری: شێرزاد فەقێ ئیسماعیل – لوتفی عەبدولفەتاح
سەرپەرشتیی چاپ: ئاوڕەحمان مەحموود
چاپی یەکەم – چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر- ٢٠٠٣
تیرێژ: ١٠٠٠ دانە
هەموو مافێکی بۆ خاوەنی پارێزراوە
لە کتێبخانەی بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی ڕۆشنبیری و هونەر لە هەولێر ژمارە (٢٨٢)ی ساڵی ٢٠٠٣ی دراوەتێ

پێشەکی

پێشەکیی بەرگی یەکەمی ئەم کتێبە گشتی بوو بۆ هەموو بەرگەکان لە سەرەتای پەیدابوونی ئەدەبی کوردییەوە تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم. ئەو پێشەکییانەی بۆ بەرگەکانی دیکە نووسراونەتەوە لە بەرگی دووەمەوە تایبەتین بەو بەرگانەی بۆیان تۆمار کراون. لە پاشانا بێ گومان هەموو پێشەکییەکان لە بەرگی یەکەمەوە تا کۆتایی دەدرێنە پاڵ یەک و، دەبن بەپێشەکییەکی گشتی بۆ هەموو بەرگەکانی مێژووی ئەدەبی کوردی.

بەرگی سێیەمی ئەم کتێبەی لە بەردەستی خوێنەر و خوێندەواری کورددایە باس لە مێژووی ئەدەبی کوردی دەکا لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمدا. بەهەموو حسێبێک ئەو ماوەیە نیو سەدە دەگەیەنێ، واتە پەنجا ساڵی نێوان (١٨٠١ - ١٨٥٠). ئەم دەستنیشانکردنە ئەوە ناگەیەنێ باس لە بەرهەم و خاوەنی بەرهەمە ئەدەبییەکان دەکرێ ئەوانەی لە ماوەی ئەم پەنجا ساڵەدا لەدایکبوون و، هەر لەو ماوەیەشدا کۆچی دواییان کردووە، بەڵکو نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم ماوەیێکی زۆر لە نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەم و نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم وەردەگرێ، ئەمە جگە لەوەی کە باس لە خاوەنی بەرهەمی ئەدەبی دەکرێ ماوەی ٢٠ تا ٢٥ ساڵ دەخرێتە سەر تەمەنی لە دوای لەدایکبوونی، چونکە لەو تەمەنەدا کەسایەتی ئەدەبی و هونەری دروست دەبێ، بەم پێیە هەندێ لەو کەسانەی لە نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەم لەدایک دەبن و لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم کۆتایی بەژیانیان دێ لە کەسانی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم دەژمێررێن. ئەوەی لێرەدا گرنگ بێ ئەوەیە خاوەنی بەرهەمی ئەدەبی و بەرهەمەکەی زۆرترین سەردەمی ژیانی لەو پەنجا ساڵەدا وەرگرتبێ کە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمی پێ دەڵێن (١٨٠١-١٨٥٠).

لە مێژووی ڕۆشنبیری کوردیدا کە ناوی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم دەبرێ بیری هەموو خوێندەوارێکی هوشیار ڕوو دەکاتە ناوچەی سلێمانی لە باشووری کوردستان و دروستکردنی شاری سلێمانی وەکو پایتەختێک و یادگارێکی میرنشینی مۆدێرنی بابان. لەم کۆمەڵی شارستانییە تازەیەدا، هەموو هۆیێکی دامەزراندنی دەسەڵات لە ناوەوە بوو، گرنگترینی ئەم هۆیانە لایەنی خوێندەواری بوو، بەتایبەتی بزووتنەوەی ئەدەبی. لە میرنشینی بابان بلیمەتێکی وەکو نالی تێیدا پەیدا بوو، کابراییێکی شارەزووری کەلاش خوار بەفریای ئەو کردارە گەورەیە کەوت، لەسەر بنیادی مەشقی هەزار ساڵەی ئەدەبی ئیسلامەوی (عەرەبی، فارسی، تورکی عوسمانی، قوتابخانەی مەلای جزیری لە کوردستانی باکوور) بابەتێکی نوێی ئەدەب بێنێتە ناو ئەدەبی کوردستانی باشوورەوە، لە دواییدا بەچەند ناوێک پێناسە کرا، وەکو: قوتابخانەی غەزەل و قەسیدە، شیعری عەرووزی و یەکێتیی قافیە، شیعری قوتابخانەی کلاسیکی ئیسلامەوی و هی دیکە.

نالی و سالم و کوردی بناغەی بتەوی ئەم قوتابخانەیان لە ناوچەی سلێمانیدا چەسپ کرد. لە ڕۆژانی داهاتوودا واتە لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم ئەم بزووتنەوە ئەدەبییە نوێیە لە هەموو ناوچەکانی

باشووری کوردستان بڵاو بووەوە، لە موکریان و ئەردەڵان و سۆران و گەرمیان، بەدرێژایی ڕۆژگار پەلی هاوێشت تا گەیشتە ڕادەیێک بزووتنەوە ئەدەبییەکە گەلێ لە ناوچە و هەرێمەکانی گۆرانزەمینی گرتەوە، بەتایبەتی لەو ناوچانەی دیالێکتەکانی کرمانجیی باشوور و گۆرانی لە یەکتری نزیک دەبنەوە. بەم ڕەنگە بەهێزبوونی قوتابخانەی نالی لەسەر حسێبی لاوازبوون و نەمانی دیالێکتی گۆرانی بوو. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کە ئەدەبی کلاسیکی گۆرانزەمین وەرگەڕاوەتە سەر دیالێکتی کرمانجیی خواروو، ئەدەبی میللیی سەر زار وەکو خۆی ماوەتەوە.

پەرەسەندن و گۆڕان و پێشکەوتنی ئەدەبی کوردی لە کوردستانی باشووردا لە پاشانا لەسەر ئەو بنیادە بوو کە نالی و هاوڕێکانی دایان مەزراندبوو بەدیالێکتی کرمانجی باشوور لە سەرەتای سەدەی بیستەم و بۆ دووەمین جار دابەشکردنی خاکی کوردستان لە دوای جەنگی یەکەمی گێتی. لەو ڕۆژگارەدا کوردستانی عیراق دەوری گرنگی هەبوو لە پێشکەوتنی ئەدەبی کوردی و پەیدابوونی زۆربەی بابەت و مەبەس و هونەرە ئەدەبییەکانی هەموو گێتی لە شیعر و پەخشان لە ئەدەبی کوردیدا و بوونی بەئەدەبێکی عالەمی.

لەبەر گرنگی ئەو ڕینیسانسەی لە کوردستانی باشووردا سەری هەڵدا، دەبوو بایەخ بەجوگرافیا و مێژوو و ئەتنۆگرافیا و ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی ناوچەی سلێمانی بدرێ. ئەگەرچی ئەوەی لەم بەرگەدا کراوە دەبوو زیاتر بێ، بەڵام لە ترسی ئەوەی مێژووی ئەدەب نەبێ بەمێژووی گشتی بەکورتی باس لە مەسەلەکە کراوە.

وەک ئاشکرایە قوتابخانەی نالی لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم لە سلێمانی پەیدا بوو، ئەدەبێکی بەرزی گۆرانزەمین لە ناوەوە بوو، ئەم بزووتنەوە تازەیە دەستی بەوە کردبوو جێگە بەئەدەبی تەمەن هەزار ساڵەی گۆرانزەمینی کوردستان لەق بکا، بەڵام هەر چۆنێ بێ لەو ڕۆژگارەوە بەرەو کزی دەڕۆیشت، لەگەڵ ئەوەشدا ئەم ماوەیە ناوێکی پرشنگداری شاعیرانی گۆرانزەمینمان بۆ دەور دەکاتەوە لە سەرووی ئەمانە هەموویانەوە شاعیرێکی گەورەی وەکو مەولەوی، لەبەر ئەوە لەم بەرگەدا هەوڵ دراوە وێنەی ڕاستەقینەی بەرهەمی شیعری گۆرانزەمینی کوردستان بخرێتە پێش چاو.

ئەوەی پێوەندی بەئەدەبی کوردستانی باکوورەوە هەیە ئەوەیە لە سەدەکانی شازدەم - هەژدەم قوتابخانەی هەریری - جزیری - خانی گەیشتە لووتکە، لە سەدەی نۆزدەمدا لەبەر گەلێ هۆی سیاسی و کۆمەڵایەتی ئەو گوڕەی کۆنی هەندێ نیشتەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بزووتنەوەکە بەکزی بەردەوام بوو، هەروەها لە ناوچەی جزیری بۆتان و هەکاری چووە دەرەوە و گەلێ لە ناوچەکانی دیکەی کوردستانی باکووری گرتەوە، وەک ناوچەی بادینان، بەڵام بزووتنەوەکە لە پلەی دەستپێکردنەکەی سەدەی شازدەم نەبوو. لە پاشانا بەهۆی دابەشکردنی کوردستان بۆ جاری دووەم لە دوای جەنگی دووەمی گێتی ئەدەبی کوردستانی سەروو لە زۆربەی ناوچەکانیدا کوژابووەوە، نموونەی پاراستنی ئەو ئەدەبە دەتوانرێ لەناو کوردانی قەفقاسی ڕووسیا و کوردانی سووریا و ناوچەی بادینانی کوردستانی عیراق ببینرێ.

ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەم بەلای ئێمەوە سنووری دانان و چەسپبوونی ئەدەبی کوردییە، لە دوای ئەوە پەرەسەندن و گۆڕان و تازەکردنەوە دەست پێ دەکا، ئەمەیان هەوڵ دەدرێ لە بەرگەکانی داهاتووی

(مێژووی ئەدەبی کوردی) تیشکی زانستی بخرێتە سەر.

پێش ئەوەی کۆتایی بەم پێشەکییە بهێنم بەئەرکی سەر شانمی دەزانم لە ڕووی دڵسۆزی و وەفاوە سوپاسی بێ پایانی برای بەڕێزم بەدران ئەحمەد حەبیب بکەم، چونکە بەڕاستی هاندەرێکی کاریگەر بوو بۆ بەردەوامبوون و هێنانە دی ئەم پرۆژە فراوانە. هەروەها بەپێویستی دەزانم سوپاسی بێ سنوورم پێشکێش بە هاوڕێی بەڕێزم قەرەنی جەمیل بکەم بۆ ئەو وێنە هونەرییە بەنرخانەی، بەتایبەتی بۆ شاعیرانی ئەم بەرگە کێشای و کتێبەکەی پێ ڕەنگین کرد.

هەولێر: مەڵبەندی ڕووناکی   مارف خەزنەدار

بەشی یەکەم

نەخشەی جوگرافی کوردستانی باشوور و میرنشینی بابان

نەخشەی جوگرافی کوردستانی باشوور

خاکی کوردستان لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمدا بەشێوەیێکی گشتی کەوتبووە ناو دەوڵەتی عوسمانی و فارسەوە. لە ئەنجامی جەنگی چاڵدێران (١٥١٤) لەنێوان عوسمانی و فارس و سەرکەوتنی عوسمانییان کوردستان بوو بەدوو پارچە و بەدرێژایی ڕۆژگار لە پاش جەنگی چالدیرانەوە میرنشینی سەربەخۆ و نیوە سەربەخۆی کورد لە ناوەوە بوو لە هەردوو کوردستانی ژێر دەستی عوسمانی و ئێران.

بەهۆی سیاسەتی داگیرکردن کە هەردوو دەوڵەتە دەرەبەگەکە پێڕەوییان دەکرد ئاژاوە لەناو میرنشینەکانی کورددا لە ناوەوە بوو، بەتایبەتی لەناو ئەو میرنشینانەی لەسەر یا نزیکی سنووری سیاسی هەردوو دەوڵەتەکەدا بوون.

لە سەرەتای دروستبوونی کورد وەک نەتەوەیێک کولتووری نەتەوەیی لەسەر بنچینەی دیالێکتەکانی زمانی کوردی لە پەرەسەندن و گۆڕاندا بووە. ئەگەر سەرنجێکی قووڵ بدەینە نەخشەی نەتەوایەتی کورد لە ڕووی زمان و دیالێکتەکانیەوە دەبینین دابەشبوونی دیالێکتەکان بەپێی دروستبوونی ناوچە جوگرافییەکان هەڵکەوتووە، واتە کە دەوترێ کوردستانی باشوور، ئەمە زۆربەی زۆری ئەو ناوچەیە دەگرێتەوە کە دیالێکتی کرمانجی خوارووی زمانی کوردی بەکار دێنن، وە ژمارەیێکی کەم بەدیالێکتەکانی دیکە قسە دەکەن وەک دیالێکتی گۆرانی.

بەم پێیە دەبینین کوردستانی باکوور کە ئێستاکە بەشی هەرە زۆری کەوتۆتە ناو دەوڵەتی تورکیاوە و هەندێ پارچەی کەوتۆتە عیراق و سووریا و ئێران و قەفقاسی ڕووسیا ناوچەی دیالێکتی کرمانجیی خوارووی زمانی کوردییە. وە کوردستانی باشوور کە ئێستاکە کەوتۆتە وڵاتی ئێران (باکووری ڕۆژئاوای ئێران تا دەوروبەری کرماشان) و عێراق (هەولێر، سلێمانی، بەشی زۆری کەرکووک) ناوچەی دیالێکتی کرمانجیی خوارووی زمانی کوردییە. ئەوەی شایانی باس بێ لەم ناوچەیەدا لە هەندێ شوێنا دیالێکتی گۆرانی لە ناوەوەیە. وە کوردستانی ڕۆژهەڵات کە ئێستاکە کەوتۆتە ڕۆژئاوای ئێران، ناوچەی دیالێکتەکانی زمانی کوردی ڕۆژهەڵاتە، وەکو لوڕی و بەختیاری و دیالێکتە بچووکەکانیان، لە هەندێ شوێنا دیالێکتی گۆرانیش بەرچاو دەکەوێ.

کوردستانی باشوور ڕووداوێکی جوگرافییە لەسەر نەخشەی نەتەوەیی میللەتی کورد، لەم هەرێمەدا خەڵکی بەدیالێکتی کرمانجی خوارووی زمانی کوردی دەدوێن. ئەم زەمینەیە پارچە خاکێکی یەک سنوورییە ئێستاکە کەوتۆتە وڵاتی ئێران و عێراقەوە. لە سەدەی نۆزدەمدا ئەم خاکە دەورێکی باڵای بووە لە پێشخستن و گۆڕانی کولتووری نەتەوەی کورد، وەکو چۆن هەر لە سەدەکانی ناوەڕاستدا ناوچەکانی

کوردستانی باکوور بەدیالێکتی کرمانجیی سەرووی زمانی کوردی ناوچەی پێشکەوتن و پەرەسەندنی کولتووری کورد بوون. پێش ئەمەش هەورامان و ناوچە گۆران نیشینەکان دەوری بالاّیان هەبوو لە دروستبوونی ئەدەبی کوردی و پەرەسەندن و پێشکەوتنیدا. لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم، لە کوردستانی باشووردا، چوار میرنشینی کورد لە ناوەوە بوون:

١- میرنشینی ئەردەڵان (پایتەختی سنە) لە ساڵی ١٨٦٧ لە ئەنجامی هێرشی بەهێزی ناسرەدین شای قاجار ڕووخێنرا بەلابردنی دوا والی (میر) ئەمانولڵلا خان و دانانی فەرهاد میرزای مامی وەکو فەرمانبەری ناوچەکە بەناوی ئەردەڵان یا کوردستانەوە.

٢- میرنشینی موکریان (پایتەختی سابلاّغ «مەهاباد»)، ئەویش هەر لە دەوروبەری فەرمانڕەوایی ناسرەدین شا ڕووخێنرا.

٣- میرنشینی سۆران (پایتەختی ڕواندز و هەریر) لە ساڵی ١٨٥٨ لە لایەن عوسمانییەکانەوە ڕووخێنرا بەلابردنی دوا میری ڕەسووڵ پاشا و ئەم ناوچەیە کەوتە ژێر فەرماندەی ڕاستەوخۆی دەسەلاّتی عوسمانی.

٤- میرنشینی بابان (پایتەختی سلێمانی) لە ساڵی ١٨٥٠ لە لایەن عوسمانییەکانەوە ڕووخێنرا.

ئەم میرنشینانە و گەلێ لە میرنشینەکانی تری کوردستانی باکوور و ڕۆژهەلاّت سەرەتای دامەزراندنیان دەگەڕێتەوە سەدەکانی ناوەڕاست. ئەمانە لەسەر بنکەییێکی دەرەبەگی قەومی دامەزرا بوون، بەناوی کوردەوە فەرمانڕەواییان دەکرد، سیاسەتی ناوەوەیان بەگشتی چەوساندنەوەی جووتیار و ڕەنجبەری کورد بوو، وە بۆ پاراستنی چاکە و بەرژەوەندی چینایەتییان میرانی کورد ملیان بۆ یەکتری شۆڕ نەدەکرد، هەندێ جار لە ڕووی دەسەلاّتی تورک و عەجەمیش دەوەستان، بۆیە خاکی ئەم میرنشینانە بووبوونە گۆڕەپانی زۆرانبازی لە نێوان تورک و عەجەمدا، ئەمانە هەمیشە خەریکی دانانی پیلان بوون بەمەبەسی نانەوەی تەنگوچەڵەمە لە نێوان گەورە پیاوانی بنەماڵەی بەڕێوەبەر، لە پێناوی بێ هێزکردن و سووککردنیان بۆ ئەوەی بەسەریانا زاڵ بن، لەبەر ئەوە هەرگیز هێمنی لەسەر سنووری ئەم میرنشینانە نەبوو، ئەمانە هەموویان بووبوونە هۆی ئەوەی ئەم میرنشینە کوردانە یەک نەگرن، بۆیە لە ئەنجاما لە سەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم ئێران توانی میرنشینەکانی ئەردەڵان و موکریان لەناو ببا و عوسمانیش هەردوو میرنشینەکانی سۆران و بابان بڕووخێنێ.

میرنشینی بابان

زۆربەی خاکی بابان دەکەوێتە لیوای (پارێزگای) سلێمانی و کەرکووک لە کوردستانی عیراقی ئێستادا. جێگەی ئەم ناوچەیە بەم دەوروبەرە جوگرافییانە دیاری دەکرێ؛ لە ڕۆژهەلاّت و باکووری ڕۆژهەلاّتدا شارستانی سنە و سەقز لە ئوستانی پێنجەم (کوردستانی ئێران، ئەردەڵان). لە ڕۆژئاوادا دەشتی حەویجە لە کەرکووک. لە باکوور و باکووری ڕۆژئاوا لیوای هەولێر (سۆران)، لە باشووردا شاخی حمرین.

لەناو قەوارەی کوردستانی باشووردا، خاکی بابان دەکەوێتە لای باشووری ڕۆژئاوایەوە، میرنشینی بابانی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم لە شار و شارۆچکەکان، ئەمانە دەگرێتەوە: لە قەزاکانی لیوای سلێمانی، هەڵەبجە، پێنجوین، شارباژێڕ، پشدەر، چوارتا، بەرزنجە. قەزاکانی کەرکووک: چەمچەماڵ، کفری، تووزخورماتوو، حەویجە.

ناوچەی سلێمانی یەکێکە لە لانکەکانی شارستانی مرۆڤایەتی، لە ڕۆژگارێکی گەلێ کۆنەوە مەڵبەندی ژیانی ئادەمزاد بووە لە ڕۆژهەلاّتی ناوەڕاستدا، مێژوونووسی کورد محەمەد ئەمین زەکی دەڵێ: (شاخی پیرەمەگروون ئەگەر بهاتایە زمان و ئەوی دیویە بۆی بگێڕاینایەوە، لە سەرگوزەشتی حەقیقیی ئەم ولاّتە زۆر باش حاڵی ئەبووین، بەلاّم ئەمە تەمەننیی مەحاڵە...). لە کۆتایی ڕۆژانی سەدەی هەژدەمەوە ئەم ناوچەیە بوو بەنیشتمانی فەرمانڕەوایی بابانەکان و وشەی (بابان) بوو بەزاراوەییێکی نوێ بۆ ناوی ئەو شوێنە، لە پاشانا ناونرا سلێمانی. ئەوەی ڕاستی بێ بۆ یەکەمین جار وشەی (بابان)، لەم کاتە و لەم ناوچەیەدا سەری هەڵنەداوەتەوە، بەڵکو ناوی بنەماڵەی (بابان) دەگەڕێتەوە بۆ سەدەکانی ناوەڕاست و لە ناوچەی سلێمانیش دەچێتە دەرەوە، وەکو شەرەفخانی بدلیسی لە شەرەفنامەدا باسی لێوە کردووە.

لە دوا سالاّنی سەدەی هەژدەم و سەرەتای سەدەی نۆزدەم، ناوی بابان وەکو بنەماڵەییێک لە ناوچەی سلێمانی کەوتە ناوەوە. مێژووی پەیدابوونی ئەم بنەماڵەیە ئاسایی نییە و لەناو لاپەڕەکانی مێژووی کورددا هەندێ گیروگرفتی تێدایە. ئەو باس و خواسانەی لەم بابەتەوە دەگێڕڕێنەوە زیاتر لە ئەفسانە دەکەن لەوەی لە ڕاستیی مێژوو نزیک ببنەوە.

هەر چۆنێ بێ ناوی بابانەکانی ناوچەی سلێمانی بەفەقێ ئەحمەدی دارەشمانەوە بەستراوە، گۆیا لە دەوروبەری پشدەردا پەیدا بووە، بەلاّم لەقەبی (بابان) و دامەزراندنی میرنشین لەم ناوچەیەدا بەڕاستی لە سلێمان بەبەی کوڕی فەقێ ئەحمەدەوە دەست پێ دەکا. یەکەمین هێرشی سلێمان بەبە ئەوە بوو کە بۆ سەر موتەسەریفی کەرکووک دلاوەر پاشای برد، لەم شەڕەدا موتەسەریف کوژرا، ڕێگە بۆ سلێمان بەبە خۆش بوو دەست بکا بەڕێکخستنی ولاّت. لە لای ڕۆژهەلاّتیشەوە بەچاوێکی دووربین و ورد تەماشای ئەردەلاّنییەکانی دەکرد و هەرگیز فەرامۆشی نەدەکردن تا لە ساڵی ١٦٩٤م هێرشی بردە سەریان و هەندێ جێگەی لێ داگیرکردن، بەلاّم سلێمان خانی ئەردەڵان بەهۆی یارمەتی ئێرانەوە ئەو ناوچانەی وەرگرتەوە. لە لاییێکی دیکەوە بابانەکان دەسەلاّتی عوسمانییان خستبووە گومان و مەترسییەوە، لەبەر ئەوە سوپاییێکی گەورەیان ناردە سەر سلێمان بەبە و لە ساڵی ١٦٩٩م بەسەریدا زاڵ بوون.

دەسەلاّتی عوسمانییان لەم ناوچەیەدا زۆری نەخایاند، لە دەوروبەری فەرمانڕەوایی بەکر بەگی بابان دەسەلاّتی عوسمانییان لەم ناوچەیەدا لەناوچوو. بەکر بەگ هەوڵی فراوانکردنی سنووری ولاّتی دا، تا گەیشتە ئەوەی سەرەتای لە لای خواروو لە زێی سیروان (دیالە) دەست پێ بکا و دوایی لە لای سەروو بگاتە زێی بچووک (کۆیە)، لەم ماوەیەدا فەرمانڕەوایی بەهێز بوو و دەیتوانی بەسەربەرزی بەرامبەر بەئەردەلاّنییەکان بوەستێ، ئەگەر دەستدرێژییان بکردایە، بەلاّم چاوەنۆڕی ئەوە نەدەکرا، چونکە پێوەندییان لەگەڵ یەکتریدا خراپ نەبوو.

بەکر بەگ دەستی لە چاکسازی و ئاوەدانکردنەوەی وڵاتدا هەبوو، لەوانە کێڵگەی بەکرەجۆ لە سەرچنار و ئاوەدانکردنەوەی گوندی بەکراوە لە نزیک هەڵەبجە لە کردەوەکانی ئەو بوون. لە دوای مردنی بەکر بەگ (١٧٠٣م) خانە پاشا لە جێگەی دانیشت. ئەمە یەکێک بوو لە پاشا گەورەکانی بابان. لە سەردەمی فەرمانڕەوایی ئەودا میرنشینی ئەردەڵان داگیر کرا، ڕاستەوخۆ فەرمانڕەوایی خانە پاشا بەڕێوەی دەبرد، خالید پاشای براشی سەرداری میرنشینی بابان بوو، بەڵام لەساڵی ١٧٣٠م کە نادر شا تەختی ئێرانی داگیر کرد، فەرمانڕەوایی بابان لە ئەردەڵانا کۆتایی هات.

لەو کاتەی نادر شا جەنگی بەرپا کرد لە دژی دەوڵەتی عوسمانی ئامانجی گەورەی ئەوە بوو وڵاتی بابان داگیر بکا کە هاوسێی نزیکی عوسمانییان بوو، بەڵام خالید پاشای بابان کە لە پاش خانە پاشا دەسەڵاتی گرتە دەستی خۆی لە ناوچەی سەردەشت ڕێگەی لە نادر شا گرت، بەڵام بێ سوود بوو نەیتوانی خۆی لە بەریدا بگرێ.

نادر شا سوودێکی گەورەی لە ناخۆشی و دوژمنایەتی نێوان ئەندامانی بنەماڵەی بابان وەرگرت. سەلیم پاشای بابانی ڕاکێشایە لای خۆی و بەهۆی ئەوەوە نێوەندەی میرنشینی لە قەلاچۆلان داگیر کرد، هەر بەهۆی ئەویشەوە هەندێ لە میرەکانی بابان بەچاوێکی دڵسۆزییەوە تەماشای ئێرانیان دەکرد. هەرچی عوسمانییەکانیش بوون بەفەرماندەیی والی بەغدا ئەحمەد پاشا کەوتنە خۆ و بیروباوەڕی دەمارگیری ئایینزایی (مەزهەبی)یان کردە بەڵگە و هەندێ لە مەلا و شێخەکانیان ڕاکێشایە لای خۆیان و لە ئەنجامدا لە ساڵی ١٧٤٧م بەسەر بابانیان دادا و لەم هێرشەدا سەرکەوتن و سلێمان پاشایان کردە میری بابان.

لەم ماوەیەدا ناکۆکی بنەماڵەیی زۆر توند و کاریگەر بوو لە نێوان میرەکانی باباندا، برا و ئامۆزا و خزمانی گرتبووەوە، لە ڕاستیشدا لەو ڕۆژگارەدا پاشاییەکی بەدەسەڵاتی ئەوتۆ لە ناوەوە نەبوو شایانی ئەوە بێ هەموو پاشاکانی تر ڕێزی بگرن و سەری بۆ دانوێنن، تا بۆ یەکەمین جار ئەحمەد پاشا توانی دەسەڵات بگرێتە دەستی خۆی، بەڵام فەرمانڕەوایی ئەم پاشایە زۆری نەخایاند و ئیبراهیم پاشا لە شوێنی دانیشت.

ئیبراهیم پاشای بابان لە ساڵی ١٧٨٤م لە نزیک گوندی ملکەندی بینای شاری سلێمانی تەواو کرد. لە گوندی قەلاچۆلانەوە پایتەختی میرنشینی گواستەوە بۆ شاری تازە. ئەم شارە یادگارێکی گەلێ بەنرخی بابانەکان بوو بۆ نەتەوەی کورد.

عەبدولڕەحمان پاشای بابان جێگەیێکی دیاری هەبوو نەک تەنیا لە مێژووی سەردەمی دوایی فەرمانڕەوایی بابانەکان و ناوچەی سلێمانی، بەڵکو لە سەرانسەری مێژووی نەتەوەی کورددا. ئەم پاشا بەهێز و ژیرە لە ساڵی ١٧٨٩ تا کۆچی دوایی لە ساڵی ١٨١٣ شەش جار دەسەڵاتی میرنشینی لە دەست خزم و کەسوکاری خۆی دەرهێنا.

پاشاکانی بابان بەپیلانی عوسمانی و عەجەم هەڵدەخەڵەتان و بگرە و بەردە و ئاژاوە لەم ناوچەیەدا دەکەوتە ناوەوە و هەمیشە دەبوو بەهۆی بێ هێزی دەسەڵاتی میرنشین.

لەم بەینەدا عوسمانی و عەجەم بەهەموو هێزێکیانەوە هەوڵیان دەدا هەموو میرنشینەکانی کورد لەناو ببەن، سەرۆکە دڵسۆزەکانی کوردیش بێ وچان لە لاییێک بەرهەڵستی دوژمنی ناوەوەیان دەکرد، ئەوانەی چاویان بڕیبووە تەختی پاشایەتی و لە لاییێکی تریشەوە بەرامبەر هێرشی عوسمانی و عەجەم دەوەستان بۆ پارێزگاری سەربەخۆیی وڵات.

عەبدولڕەحمان پاشا لە ساڵانی ١٨٠٦-١٨٠٨ بەهەموو توانایەوە بەرهەڵستی هێرشی سوپای عوسمانی کردبوو، بەڵام لە وزەیدا نەبوو بەسەر دوژمنانیدا زاڵ بێ، ئەمانە پشتگیری دەوڵەتی عوسمانییان دەکرد، بەم جۆرە زیانی زۆریان بەمیرنشین دەگەیاند، بەڵام لە دەرەوەی میرنشین لە جێییێکی وەکو ڕواندز ڕاپەڕینێک دەستی پێ کرد بەفەرماندەیی مەحموود پاشای کوڕی عەبدولڕەحمان پاشا. سوپای ڕاپەڕینەکە لە توانایدا بوو شوێنە هەرە گرنگەکانی باکووری میزۆپۆتامیا داگیر بکا و شارانی گەورەی وەکو هەولێر و کەرکووک بگرێ.

سەرچاوە مێژووییەکان و گێڕانەوەی ناو خەڵکی کورد لە حیکایەت و بەیتی ئەدەبی میللی نەنووسراو (فۆلکلۆر) ئەوە دەگەیەنن عەبدولڕەحمان پاشا میرێکی بەهێز و لە ڕوو بووە، دەسەڵاتی بەسەر هەموو لاییێکی وڵاتدا شکاوە، سەلیم ئاغا بۆ ڕۆژهەڵاتناس فرایزەری گێڕاوەتەوە: لە سەردەمی فەرمانڕەوایی عەبدولڕەحمان پاشا، ئەگەر هەموو شت لە زێڕ بووایە کەس دەستی بۆ نەدەبرد. لەم سەری وڵاتەوە سەفەرت بکردایە بۆ ئەو سەری تووشی هیچ جۆرە گیروگرفتێک نەدەبووی، بەڵام ئێستاکە وەزع شێواوە بەهۆی ناکۆکی ئەم دوو برایە بۆ قۆزتنەوەی دەسەڵات. عەجەم ئەمەی بەهەل زانیوە بۆ داگیرکردنی وڵات. نەخۆشی و برسیەتی بڵاوبوونەتەوە خەڵکەکە لەناو دەبەن و دوژمن دەهێڵنەوە. ئێستا پاشای بابان ناتوانێ هیچ شتێک بکا، چونکە سەربازی نییە بۆ ئەوەی ئەم دز و جەردە و ڕێگرانە لەناو بەرێ.

لەدوای مردنی عەبدولڕەحمان پاشا، شەڕی بنەماڵەیی لەنێوان مەحموود پاشای کوڕی عەبدولڕەحمان پاشا و عەبدوڵڵا پاشای برای عەبدولڕەحمان پاشا دەست پێ دەکا. وەکو محەمەد ئەمین زەکی دەڵێ: لە ساڵی ١٨٢٣ جەنگی بنەماڵەیی بەشێوەییێکی وەختی کۆتایی پێ هات بەوەی مەحموود پاشا بوو بەمیری سلێمانی بۆ جاری سێیەم و عەبدوڵڵا پاشا کرا بەکارگێڕی کۆیە.

پاشای کورد لەگەڵ ئەوەی هەوڵیان دەدا سەربەخۆیی میرنشینەکەیان بپارێزن و سەر بۆ عوسمانی و عەجەم دانەنوێنن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا خۆپەرستی و بەرژەوەندی کەسێتی بەسەریاندا زاڵ بوو، هەر کەسە هەوڵی دەدا ببێ بەخاوەن دەسەڵات. میرەکان خۆشیان هەستیان بەمە دەکرد، یەکێ لە میرەکانی بابان لە بابەت دواکەوتن و پەژمردەیی وڵاتەوە بەڕیچ دەڵێ: بەرچاو تەنگی لەنێوان میرەکانمان هۆی سەرەکی دواکەوتنی وڵاتی بابانە کە بێ گومان بەرەو نەمان دەیبا، ئەگەر ئەمە نەبووایە هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و عەجەم نەیان دەتوانی داگیرمان بکەن.

بەبێ پسانەوە شەڕوشۆڕ لەنێوان میرنشینی بابان و هاوسێکانیان لە ناوەوە بوو، لە ڕۆژهەڵاتدا ئەردەڵان، لە باکووری ڕۆژئاوادا سۆران، دەوڵەتی عوسمانی و عەجەم بۆ چاکەی خۆیان میرنشینە کوردەکانیان هان دەدا لە دژی یەکتری، هەروەها میرەکانیشیان هەڵدەخەڵەتاند بۆ ئەوەی ڕێز لە یەکتری

نەنێن و لە ڕووی یەکتریدا بوەستن لە پێناوی بێ هێزکردنی دەسەڵاتیان. نموونەی ئەم ئاژاوەیە لە فەرمانڕەوایی بابان دەتوانرێ لەم شانۆیەدا ببینرێ.

لە ساڵی ١٨٢٧دا مەحموود پاشای بابان هێرشی بردە سەر هەریر، جەنگ گەیشتە پۆپە لەگەڵ محەمەد پاشا (میری کۆرە)ی میرنشینی سۆران، لەدوای کوشتارێکی زۆر مەحموود پاشا گەڕایەوە، تا ئەو خەریکی جەنگ بوو لەگەڵ سۆرانەکاندا، سلێمان پاشای برای بەسەر سلێمانی دادا و داگیری کرد و دەسەڵاتی لە دەست برا گەورەکەی دەرهێنا بۆ خۆی. مەحموود پاشا هانای بۆ میرەکانی (والییەکانی) ئەردەڵان برد، لە پاش شەڕ و کوشتارێکی زۆر سلێمان پاشا سەرکەوت.

سلێمان پاشا پیاوێکی هوشیار و زۆرزان بوو، فرایزەر دەڵێ: پاشا وەک پیاوێکی چاک و ڕۆشنبیرێکی شارەزا کەوتە بەرچاوم، بۆ کورد سەردارێکی خراپ نەبوو. گەلێ پرسیاری لێ کردم لە بابەت وەزعی ئەوروپا و پێوەندی دەوڵەتە گەورەکان بەیەکترییەوە، بەتایبەتی پێوەندی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و ئیمپراتۆریەتی ڕووس و فەرمانڕەوایی محەمەد عەلی پاشای میسر. دیار بوو شارەزاییێکی تەواوی لە هەڵسوکەوتی ئەمەریکا هەبوو لە ڕووی سیاسەتی نێو دەوڵەتییەوە.

لەپاش مردنی سلێمان پاشا (١٨٣٨) ئەحمەد پاشای کوڕە گەورەی لە جێگەی دانیشت. ئەم میرە یەکێک بوو لە میرە هەرە ژیر و زیرەکەکانی میرانی بابان. هەوڵێکی بێ وچانی دا بۆ دامەزراندنی سوپاییێکی بەهێز و ڕێک و ئۆردووگاییێکی تایبەتی لە قەراغ شاردا دروست کرد بۆ مەشقی عەسکەری، هەروەها بایەخێکی زۆری بەتیپی تۆپ و تۆپخانە دا، ئەمە بووە هۆی ئەوەی عوسمانی و عەجەم لێی بکەونە گومانەوە. ترسێکی زۆریان لە پرۆگرامەکانی ئەحمەد پاشا هەبوو. لە ڕاستیشدا ئەم پاشایە ئامادە بوو بچێتە جەنگەوە لەگەڵ عوسمانی و عەجەمدا، لەو ماوەیەدا هەست بەوە دەکرا ئەحمەد پاشا سەربەخۆییێکی تەواوی ڕەخساندووە لەناو کۆمەڵی میرنشینی باباندا.

شێخ ڕەزا لە قەسیدە بەناوبانگەکەیدا دەڵێ:

لە بیرم دێ سلێمانی کە دارولمولکی بابان بوو
نە مەحکوومی عەجەم نە سوخرەکێشی ئالی عوسمان بوو

ئەم ئاژاوە و تێکچوونی شیرازەی کۆمەڵایەتییە لە ناوچەی سلێمانی بەڕاستی دەسەڵاتی عوسمانی خستبووە مەترسییەوە، لەبەر ئەوە والی بەغدا نەجیب پاشا بەکوڵ هەوڵی دەدا میرنشینی بابان لەناو ببا، بۆ ئەم مەبەسە بەسوپاییێکی گەورەوە هێرشی بردە سەر سلێمانی، هێزی کورد نەیتوانی بەرامبەر بەهێزی عوسمانی خۆی بگرێ و لە ئەنجامدا سلێمانی داگیر کرا، ئەگەرچی جەنگاوەری کوردی بابانیش بەهەموو توانایان بەرگرییان لە شارە خۆشەویستەکەیان کرد گەلێ قوربانییان دا، وەکو لە شیعری شاعیرانی ئەو قۆناغەی سلێمانی دەردەکەوێ. لەدوای داگیرکردنی شاری سلێمانی ئەحمەد پاشا ناچار بوو ڕوو بکاتە ئێران، لە پاشانا بەدیلی ناردیانە ئەستەموول. کە سلێمانی داگیر کرا و کەوتە دەست سوڵتانی عوسمانی، ئەم دەسەڵاتە قازانجێکی زۆری کرد و سوودێکی فرەی لە بێ هێزی کورد بینی. دواکەوتن و نزمبوونی پلەی ئابووری و دارایی لەناو کۆمەڵ و برسیەتی و نەبوونی چەک و ناکۆکی لە نێوان میرەکانی

بنەماڵەی بابان و نەبوونی میرێکی بەتوانا هەموو ئەم دیاردانە بووبوونە هۆی ئەوەی عوسمانییەکان ناوی (بابان) بسڕنەوە. بەم جۆرە شاری سلێمانییان کرد بەقایمەقامییەت و عەبدوڵڵا پاشای برا بچووکی ئەحمەد پاشایان کرد بەقایمەقامی قەزای سلێمانی بەناوی دەسەڵاتی عوسمانییەوە. لە پاشانا حامیەییێکی سەربازی عوسمانییان لە ئۆردوگای سلێمان پاشا دانا. ئەم قایمقامە کوردە بۆ ماوەییێکی کەم فەرمانڕەوایی کرد.

لە ساڵی ١٨٥١ نامیق پاشای والی بەغدا عەبدوڵڵا پاشای قایمەقامی بانگ کردە بەغدا، لەوێ دەست بەکەلەپچە ناردیە ئەستەموول، لە شوێنی ئەودا میر میرانی عوسمانی ئیسماعیل پاشا لەسەر تەختی دوا میری بابان دانیشت. لەم لایەنەوە لۆنگریک ڕاست دەکا کە دەڵێ: بەم جۆرە ڕۆژی فەرمانڕەوایی بنەماڵەی کوردی بابان لە کوردستاندا ئاوا بوو. ئەم بنەماڵەیە نزیکەی دوو سەد ساڵێک لەم ناوچە فراوانەدا دەسەڵاتێکی بەهێز و بەناو بوو، ئیتر ماوە خۆش بوو کار بکەوێتە دەست مووچەخۆری ترسنۆکی بەرتیلخۆر ئەوانەی دەکڕێن و دەفرۆشرێن، هەروەها قانوون لەسەر کاغەز بمێنێتەوە بەبێ ئەوەی بچێتە ناو پراکتیکەوە، سەرباری ئەم هەموو نالەبارییە چەوساندنەوەی خەڵکی ڕەشوڕووت و بێ دەسەڵات و باوبوونی زمانی تورکی نامۆ و نەبیستراو. سلێمانی لەناوەڕاستی سەدەی نۆزدەمەوە تا پاش جەنگی یەکەمی گێتی لە بن دەستی دەسەڵاتی عوسمانی مایەوە، لە پاشانا لە لایەن کۆلۆنیالیزمی بەریتانییەوە داگیر کرا، ئەوجا ڕاپەڕین و هەڵسانەکانی شێخ مەحموود و لە بیستەکانی سەدەی بیستەمدا وەکو بەشێک لە ویلایەتی مووسڵی کۆن بوو بەلیواییێک (موحافەزەییێک) لە عیراق.

یەکێ لە ڕووداوە گرنگەکانی مێژووی کورد لەم دەوروبەرەدا، ڕووداوی (دوازدە سوارەی مەریوان) بوو، ئەم دوازدە سوارەی بابانە لە قەڵای مەریوان سوپاییێکی گەورەی ئێرانیان شکاند. قارەمانیەتی ئەم دوازدە سوارەیە ڕەنگی لە ئەدەبی میللی (فۆلکلۆری) کوردی داوەتەوە، بەتایبەتی لە ناوچەی سلێمانی. وا بوو شاعیری نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم پیرەمێرد ئیلهامی لەم حیکایەتە میللییە وەرگرت و چیرۆکێکی لێ دروست کرد بەناوی (دوازدە سوارەی مەریوان).

بەشی دووەم

ژیانی ئابووری - کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری - خوێندەواری میرنشین لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمدا

ژیانی ئابووری - کۆمەڵایەتی

ناوچەی سلێمانی وەکو ناوچەکانی تری کوردستانی ئێران و عوسمانی بەدرێژایی ڕۆژگار لە سەدەکانی ناوەڕاستەوە بووبووە گۆڕەپانی شەڕوشۆڕ، لەنێوان سەرکردەکانی کورد خۆیانەوە ئینجا چاوچنۆکی دوو دەوڵەتە گەورەکە. ئەم ئاژاوە و شەڕوشۆڕە بێ دوایی بوو، وڵاتی خستبووە دواکەوتوویی و تەنگوچەڵەمەوە. یاسای دەرەبەگی گەورەی عوسمانی و عەجەم بەسەر یاسای دەرەبەگی بچووکی کورددا زاڵ بوو، ئەگەرچی میرنشینە کوردییەکان هەوڵیان دەدا بەرگری لە سەربەخۆیی و ئازادی وڵاتیان بکەن، بەڵام ئاژاوە و برسیەتی و هەژاری ڕێگەی لە هەموو جۆرە پێشکەوتن و گۆڕانێکی تەبیعی گرتبوو، لەم لایەنەوە گەڕۆکی ئینگلیز بیلی فرایزەر لە ساڵی ١٨٣٤ لە سلێمانی بووە، چاوی بەکەلاوەی خانووە قوڕینە ڕووخاوەکانی شار کەوتووە، سەری سوڕماوە لەوەی چاوی پێ کەوتووە، بەڵام توانای ئەوەی هەبووە وێنەی ئەدگاری پێشووی شاری سلێمانی بێنێتە سەر پەردەی خەیاڵی.

ئەمە لە ساڵی ١٨٣٤م، بەڵام لە ساڵی ١٨٢٠م کە کلۆدیۆس ڕیچ لە سلێمانی دەبێ هەمووی ٣٦ ساڵ بەسەر دروستکردنی شار تێپەڕی بوو، کەچی ڕیچ دەڵێ: کە قسەم لەگەڵ مەحموود پاشای بابان کرد لە بابەت خانووە ڕووخاوەکانی شاری سلێمانییەوە دەستبەجێ ئاهێکی قووڵی هەڵکێشا و وتی: بێ گومان تۆ باوەڕ بەقسەکانی من دەکەی، ئێمە ئەگەر بزانین ماوەمان بۆ دەڕەخسێ بەئاسوودەیی لە نیشتمانی خۆماندا بژین دەتوانین خانووبەرەی یەکجار جوان دروست بکەین و ئەوەی ڕووخاوە جوانتر بینای بکەینەوە. لای ئێمە ئەگەر میرێک بگۆڕێ و میرێکی دیکە لە جێی دابنیشێ لە ئەندامانی بنەماڵەی بابان، میری تازە دەستە و دایەرە و پیاوانی خۆی دێنێ، ئێمە دەربەدەر دەکەن و ئەوان دەبنە خاوەن ماڵ، ئەم گۆڕانکارییە دەبێتە هۆی کارەسات و پەژمردەیی و هەژاری بۆ خەڵکی ئەم وڵاتە.

لە کۆمەڵی سلێمانی دوو چینی سەرەکی بەدی دەکرا لە ڕووی دەسەڵات و داراییەوە. یەکەمیان چینی سەرەوە لە دەرەبەگ و میر و پاشا و بەگ و کاربەدەستان و بازرگانان و دەست ڕۆیشتووە دەوڵەمەندەکانی ناو شار؛ دووەمیان چینی ژێرەوە بریتی بوو لە جووتیار و پاڵە و هەژار و بێ کارانی شار، ئەمانە جگە لە کار و کاسبی خۆیان هێزی چەکداری میرنشینی بوون. خەباتی چینایەتی لەنێوان ئەم دوو چینەدا دەتوانین بڵێین نەبوو، چونکە دەرەبەگێکی بەهێزتر لە دەرەبەگی کورد کە دەسەڵاتی عوسمانی و عەجەم بوون، بێ وچان هەمیشە داویان دەنایەوە کۆمەڵی کورد بخەنە ژێر دەستی خۆیانەوە و سوود لە خاکی ئەو وڵاتە

ببینن، لەبەر ئەوە دەبینین جووتیاری کورد بۆ دەرەبەگی کورد دەجەنگا، بەناوی سەربەخۆیی دەسەڵاتی میری کورد بۆ ئەوەی سەرانە نەدا بەدەرەبەگی عوسمانی و عەجەم، چونکە ئەوان ئەگەر وڵاتیان داگیر بکردایە بێ گومان دەرەبەگی کورد سەرانەی خۆی هەر وەردەگرت.

شەڕوشۆڕی ناوەوە گەلێ زیانی بەجووتیار و چینی خوارەوە دەگەیاند، زۆرجار وا ڕێک دەکەوت بۆ ماوەیێکی درێژ عوسمانی یا عەجەم وڵاتیان داگیر دەکرد، ئیتر جووتیاری کورد ناچار دەبوو سەرانە بەداگیرکەر و میرەکانی خۆی بدا، ئەگەر سەرانەکە لە ڕێگەی میری کوردەوە بدرایە دوو داگیرکەرەکە، ئەو کاتە دەبوو سەرانەکە زۆر بێ بۆ ئەوەی لە بەشی ئاغای کورد کەم نەبێتەوە.

جووتیاری کورد لە گوندەکاندا خەریکی کشتوکاڵ بوو، ناوچەکانی ڕۆژئاوای سلێمانی دانەوێڵەی زۆری هەبوو لە گەنم و جۆ و برنج. لەو کاتەی کە کلۆدیۆس ڕیچ لە کەرکووکەوە بەرەو سلێمانی دەکەوێتە ڕێ، لە بابەت کشتوکاڵەوە دەڵێ: لەدوای ئەوەی دەربەندی بازیانمان بەجێ هێشت، تاسلووجەش کەوتە پشتمانەوە، کە لە سەرچنار نزیک بووینەوە لە ڕێگە تووشی پەرێزی گەنم و جۆ و کێڵگەی مەرەزە بووین، هەروەها شیوی تانجەرۆ تا سیروان (دیالە) سەوز بوو، لۆکە و تووتنیش لەو ناوەدا شین دەبوو.

کەلوپەلی هێنانەدی بەرهەمی کشتوکاڵی جووتیاری کورد بریتی بوو لە گاسن و هەوجاڕ و داس و هەندێ وردە ئامێری دیکە لەگەڵ ئاژەڵی جووتکردن. هەندێ لە جووتیاران بەشێ لەم ئامێرانەیان نەبوو، ناچار دەبوون بەکرێ لە جووتیارانی تر وەریان دەگرت. بەدرێژایی بەهار و هاوین خەریکی ئیش دەبوون و بۆ ئەوەی زەخیرەی زستان دابین بکەن، لەدوای دەرکردنی سەرانە و باج و سەلەم شتێکی ئەوتۆیان بۆ نەدەمایەوە کە بەتەواوی بتوانن زیندەگانی پێ بکەن.

لەم ناوچەیەدا جگە لە دانەوێڵە، بەرهەمی میوە و سەوزە و شینایی لەو شوێنانەی ئاوی هەبوو گەلێ زۆر بوو و بازاڕێکی بەهەرمێنی هەبوو، بۆ بەڵگە سلێمانی هەموو جۆرە میوەجاتێکی بۆ کەرکووک ڕەوانە دەکرد، ئەم شارە بازاڕێکی گرنگ بوو میوەجاتی ناوچە کشتوکاڵییەکانی سلێمانی، ئاشکرایە کە گوێزی هەورامانی سلێمانی بەزۆری و چاکی ناوی دەرکردبوو، جگە لە کەرکووک بەرهەمی کشتوکاڵ و باغ و باغاتی سلێمانی دەگەیشتە مووسڵ، هەروەها هەنگوینی چاکی کوردستانیش بازاڕێکی گرنگی لە دەرەوە هەبوو.

باغ و باغاتی میوە لە ناوچەی سلێمانی، بەزۆری موڵکی میرەکانی بابان بوون، جووتیار و کرێکاری کشتوکاڵی تایبەتییان هەبوو لەو باغانەدا کاریان دەکرد. باغی میوە لە هەموو ئاقاری ناوچەکانی سلێمانی هەبوو، تا لە دەوروبەری شاریش دەبینرا. لە لای باشووری شار ئەو باغەی بەناوی (چوارباغ)ەوە بوو، یەکێک بوو لە باغە گەورەکانی میرانی بابان. ئەم چوارباغە لە دوای ڕووخانی میرنشینی بابان هێشتا هەر مابوو، بەڵام لەپاشانا لەناوچوو، لەو کاتەی کە شاری سلێمانی فراوانتر بوو، ئیتر جێگەی چوارباغ بوو بەخانووبەرە، گەڕەکەکە تا ئێستا بەناوی گەڕەکی چوارباغەوەیە.

کێڵگە گەورەکانی دیکەی لۆکە و تووتن و مەرەزەی برنج بەهەموو لایێکی وڵاتدا بڵاو بووبوونەوە، وەکو کێڵگەی بەناوبانگی سەرچنار لە موڵکەکانی یونس بەگ بوو و مەحموود پاشای بابان پێی بەخشی

بوو. جووتیاریش تا ڕادەیێک زەوی خۆی هەبوو، بەڵام زۆر کەم بوو، ئەمەش دیارە تەنیا لە دێهاتەکاندا.

زستانان بازرگانەکانی ناو شاری سلێمانی هەتا هی دەرەوەی ئەویش وەکو کەرکووک بەناو جووتیارە هەژارەکانا دەگەڕان، بەسەلەم پارە یا شتومەکی پێویستیان دەدانێ، بەرامبەر بەمە لە بەرهەمی داهاتوو شتێکی زۆریان لێ دەسەندن، لەپاش قەرز دانەوە و سەرانە شتێکی وایان بۆ نەدەمایەوە.

لە لایەن پیشەسازییەوە، دیاردەی هەرە گرنگ لە شاری سلێمانی هێنانە بەرهەمی سابوون بوو، تا ئێستاش لە شاردا گەڕەکی سابوونکەران ماوە. سابوونکەران ئەو گەڕەکەیە لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمدا لە هەر ماڵێکا کارخانەیێکی سابوون هەبوو، ئەم کارخانانە تایبەتی بوون بەماڵەکان. بەتێکڕایی شاری سلێمانی ساڵی (٥٠٠) تەن سابوونی دەهێنایە بەرهەم، وە بازرگانییێکی فراوان و بەهەرمێنی هەبوو، بۆ بەغدا و کەرکووک و مووسڵ و سنە و سەقز و شوێنی دیکە لە وڵاتانی عوسمانی و عەجەم دەنێررا، ساڵی نزیکەی ١٥ تا ٢٠ کاروان سابوون لە سلێمانییەوە دەردەچوو، هەر کاروانەی ٩٠ تا ١٠٠ وڵاغی هەبوو.

بەرهەمی ماڵەکان لە سابوون لە لایەن بازرگانەکانەوە دەکرا و هەمووی کۆ دەکرایەوە، ئینجا بەکاروان بۆ دەرەوە دەنێررا، لە دوای فرۆشتنی بەپارەکەی شەکر و چاو و قاوە و پێڵاو و مس و ئاوریشمیان دەکڕی و هەر بەو کاروانانە دەیانهێنایەوە بۆ شار. لە شارا پێنج کاروانسەرا هەبوو ئەمانە خان و ئوتێل بوون بۆ کاروانچییە بێگانەکان ئەوانەی لە دەرەوەی شارەوە کوتاڵ و ماڵی بازرگانیان دەهێنا بۆ دانیشتووانی شار و ناوچەکە. بێ گومان بوونی پێنج کاروانسەرا لە شارا فراوانی و گەورەیی ناوچەکەی پیشان دەدا. بەزۆری کاروانچییانی بێگانە کاروانیان بەباری برنج و هەنگوین و مازوو و کەتیرە و گەزۆ و بنێشتە تاڵ و شتی دیکە بار دەکرد لەو کاتەی کە دەگەڕانەوە وڵاتی خۆیان.

لە ناوچەی سلێمانی وەکو ناوچەکانی تری کوردستان بۆ بەکارهێنانی ڕۆژانە هەندێ بەرهەمی پیشەسازی دروست دەکرا، وەکو قاپوقاجاغی ناوماڵ و کەلوپەلی نان دروستکردن، قوماش بۆ جلوبەرگ و نوێن، فەرش و بەڕە و لباد بۆ ڕاخستن. ئەم کارگانە بچووک بوون، بەتەنیا یەکێک بەڕێوەی دەبرد، بەزۆری کارگەکەی لە ماڵەوە یا لە دوکانێکی تایبەتیدا دەبوو، شاگردێکی منداڵ یا کوڕێکی وەستا خۆی یارمەتی دەدا.

پیشەسازی هونەری سووک و ورد تا ڕادەیێک پێشکەوتوو بوو، وەکو چەقۆ و جۆرەکانی و ئامێری تری بڕین، تا ئێستاش دێی تەوێڵە لەم لایەنەوە ناوبانگی دەرکردووە. هەروەها دروستکردنی خەنجەری کوردی. چەخماغسازانی سلێمانی تفەنگ و دەمانچە و شیریشیان دروست دەکرد، بەڵام بەڕادەیێکی وا نەبوو بەشی میرنشین بکا، ئەوەی بەبێ پشوودان لە ناوەوە خەریکی خۆکوژی و لە دەرەوە لە دژی عوسمانی و عەجەم لە جەنگدا بوو.

بەرهەمی پیشەسازییە بەرتەسکەکە تا ڕادەیێک بەشی دەکرد و پێویستییەکانی ناوەوەی دابین دەکرد، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە دەرەوە ماڵی عەتاری و قوماش و کەلوپەلی چایی، سەماوەر و قۆری و ئیستیکانی بۆ دەهات. جگە لەمە ناوچەی سلێمانی دەیتوانی گۆشت و مەڕوماڵات بدا بەهەموو

هاوسێکانی کورد. مەڕوماڵاتی کوردستان دەگەیشتە بەغدا و ئەستەموول و وڵاتی شام. لەو وڵاتانەوە ئاوریشم و قوماش و بەردی بەنرخ و بۆیاغ و شەکر و گەلێ ماڵی بازرگانی دیکەی بۆ دەهات.

بەم جۆرە لەم زانیارییانەوە ئەو ڕاستییەمان بۆ دەردەکەوێ تا پلەیێک پێوەندی ئابووری لە نێوان کورد و هاوسێکانیدا لەناوەوە بووە. دەوڵەمەندی خاکی کوردستان هانی دوو دەوڵەتە چلێسەکانی عوسمانی و عەجەمی داوە هەمیشە چاو ببڕنە ئەو خاکە پیرۆزەی بەرەکەتێ لێ دەچۆڕێتەوە. ئەگەر ئەم وەزعە ناهەموارە نەبووایە زرووفێکی کۆمەڵایەتی - ئابووری و هوشیاری سیاسی و کوردایەتی یاریدەی ئەوەی دەدا ئەم ناوچەیە سەربەخۆ بێ.

ژیانی ڕۆشنبیری - خوێندەواری

یەکەمین مەڵبەندی خوێندەواری لەناو نەتەوە موسوڵمانەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا مزگەوت بوو، خوێندن لەو دەسگایەدا بەشێوەیێکی گشتی بەزمانی عەرەبی و لە بابەت زانستییە عەرەبی و ئایینییەکانی ئیسلامییەوە بوو. لە کوردستان و وڵاتە ئیسلامییەکانی دیکەدا مزگەوت وەک جێگە و نێوەندێک بۆ مەبەسی پەرستن و عیبادەت بینا دەکرا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەر مزگەوت بوو ئەو خوێندەوارانەی پێ دەگەیاند کە بایەخیان بەکولتووری نەتەوەیی خۆیان دەدا، ئەوە مەرج نەبوو هەر کەسێکی لە حوجرە بیخوێندایە دەبوو ببێ بەمەلا، بۆیە دەبینین هەر مەبەسی عیبادەت و خوێندنی زمانی عەرەبی و زانستییە ئیسلامییەکان بوو دەیبرد بۆ ئامانجێکی دیکە ئەویش پێگەیاندنی کەسی خوێندەوار بوو.

بەڕاستی دەتوانین پایەی خوێندەواری لە هەر وڵاتێک لە دەورانی پێش سەدەی بیستەم بەپێی زۆری و کەمی مزگەوت بەراوورد بکەین، هەر وەکو لە سەردەمی ئێستاماندا قوتابخانە نیشانەی خوێندەوارییە و پێشکەوتنی هەر کۆمەڵێکی ئادەمزاد بەژمارەی قوتابخانە بەراوورد دەکرێ.

لە شاری سلێمانیدا گەلێ لە یادگاری بەنرخی پاشاکانی بابان تا ئێستا ماونەتەوە، ئەو یادگارانە لەو مزگەوتانە دەبینرێن کە دروستیان کردوون. هەر لەو مزگەوتانەدا گەلێ شاعیری کورد پێگەیشتوون، ئەمەش وەنەبێ تەنیا لە شار بوو بێ، بەڵکو لە هەموو ناوچەکانی وڵاتی سلێمانی. مزگەوتەکانی شار و ناوچە لە لایەن پاشاکانی بابانەوە سەرپەرشتی دەکران و لە خەزێنەی میرنشین هەرچی پێویست بووایە پێیان دەبەخشرا. ئێمە لەم ماوەیەدا باس لە شیعر و ئەدەب ناکەین، چونکە ئەم کتێبە تەنیا بۆ ئەم مەبەسە تەرخان کراوە.

شاری سلێمانی یەکێکە لەو ئاوەدانیانەی کوردستان، خەڵکەکەی بەهەوەس و چاو بەبزە و پێکەنین، حەز بەبەزم و ڕەزم و ئاهەنگ و گۆرانی و مۆسیقا و ڕابواردن دەکەن. گەلێ ئاوازی شیرین و گۆرانیی میللی سەر زاری کوردەواری لەوێ سەری هەڵداوە. قسەی نەستەقێک لەناو کۆمەڵی کورددا هەیە، دەڵێ: (گۆرانی لە سابلاغ (مەهاباد) لە دایک دەبێ و لە سلێمانی پێ دەگا). پاشاکانی بابان بایەخێکی زۆریان بەگۆرانی و مۆسیقا دەدا و بەچاوێکی گرنگ تەماشایان دەکرد، لە دیوەخانی خۆیاندا

کۆڕی مۆسیقا و گۆرانییان دەبەست و پیاو ماقووڵیان بانگ دەکرد بۆ بەشداریکردن لە ئاهەنگی گۆرانی و مۆسیقا، ئامێری مۆسیقا لەو سەردەمەدا بریتی بوو لە شمشاڵ، بلوێر، نای، دەهۆڵ، زوڕنا، دەف، تەپڵ و دووزەلە. لە ئاهەنگێکدا کلۆدیۆس ڕیچ ئامـادە بووبوو، لەم لایەنەوە دەڵێ، ئەو گـۆرانییـانەی لەو ئاهەنگەدا بیستبوونی وشە و ئاوازی هەموویان وێنەی غەم و نالەباری و جیگەر سووتان بوون. هەروەها شاعیری نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم مستەفا بەگی کوردی لە قەسیدەیێکیدا ناوی هەندێ ئاوازی مۆسیقا و گۆرانیبێژەکان دەبا. هونەری گۆرانی و مۆسیقـای میللی لەبەر ئەوەی خزمەت نەکراوە هەر بەشێوە فۆلکلۆری و خۆڕسکییەکەی خۆی ماوەتەوە.

هونەری شـانۆگـەری لە سلێمـانی بەشـێـوەییێکی سـەرەتایی لە ناوەوە بوو، بێ گـومـان ئەمـەش پێشکەوتنێک بوو بەرامبەر ئەوەی لەناو کـۆمەڵی نەتەوە موسـوڵمانەکـاندا هەندێ لە هونەرە جوانەکان ڕێیان لێ دەگیرا و قەدەغە دەکران.

لە بەهارانا لە سلێـمـانی هەر هەفـتـەی سنفـێـک لە سنفـەکـانی بازاڕی شـار بۆ مـاوەی چەند ڕۆژێک سەیرانی دەرەوەی شاریان دەکرد، وەکو سنفی بازرگانان و ئاسنگەران و سابوونکەران... هتد. ئەم تاقمانە یاساییێکی وەختییـان بۆ ئەم چەند ڕۆژە دادەنا. یەکێک دەبوو بەشا و جلی شایان لەبەر دەکرد، وەزیر و کـاربەدەسـتـانیـان بۆ دادەنا، ئەوانیش بەجلوبەرگی تایبـەتی وەزیرییـەوە. بۆ هەر ڕۆژێکی سـەیران پرۆگرامێکیان دادەنا. تاوانکردن لە کۆمەڵەدا ڕووی دەدا، دادگایان بۆ دەبەست. شانۆی شایی و زەماوەند و ژنهێنان پیشان دەدرا، جگە لەوە ڕمبازی و تەراتێن و سوارچاکی و وەرزین و یارییە فۆلکلۆرییەکان جێگەی دیاری خۆیان هەبوو.

وەرزینە جۆراوجۆرەکان، بەتایبەتی زۆرخانە پێشکەوتوو بوو، بۆ ئەم مەبەسە عومەر ئاغا ساڵۆنێکی بۆ مەبەسی زۆرخانە دروست کردبوو. کلۆدیۆس ڕیچ دەڵێ: ئەو مەشقە نایابانەی لەوێ دەکرا، لەو مەشقانە کەمتر نەبوون کە لە شیراز دەکران.

جگە لە زۆرخانە شیربازی و خەنجەر وەشاندن و تاقیکردنەوەی هێز و توانای لەش و ماسوولکەکان و زۆرانبازی لە هونەرەکانی وەرزین بوون.

هونەری دەرهێنانی دەسنووس لە ناوچەی سلێمـانی لەکن فـەقێ و مـەلاکـان پێشکەوتوو بوو، لێرەدا مەبەس لە دەسنووس تۆمارکردنی زانستییەکانی زمانی عەرەبی و ئایینی ئیسلامی نییە کە زاناکانی کورد لەم لایەنەوە کاری زانستی بەنرخیان هەیە، بەڵکو دەرهێنانی هونەری دەسنووسەکەیە، بەتایبەتی لەو کتێبانەی ناوەڕۆکەکانیان چەند پەراوێزێکیان هەیە، هەر پەراوێزەی بریتییە لە کتێبێکی سەربەخۆ، لە ئەنجامدا هەموو لاپەڕەییێکی دەسنووسەکە بەجۆرێک دابەش دەکرێ جێی هەرسێ یا چوار کتێبەکەی لێ ببێتەوە. ئیتر داهێنانی هونەری بەرزی نووسەری دەسنووسەکە لە ئەندازیاریی بیناسازییەوە مۆزاییکێکی جوانی هونەراوی دەخاتە ڕوو، ئەوەی زیاتریش ڕەونەق بەدەسنووسەکە دەدا خەتخۆشی خاوەنەکەیەتی. لەم ماوەیەدا نموونەییێک لەم هونەرە جوانە بلاو دەکەینەوە.

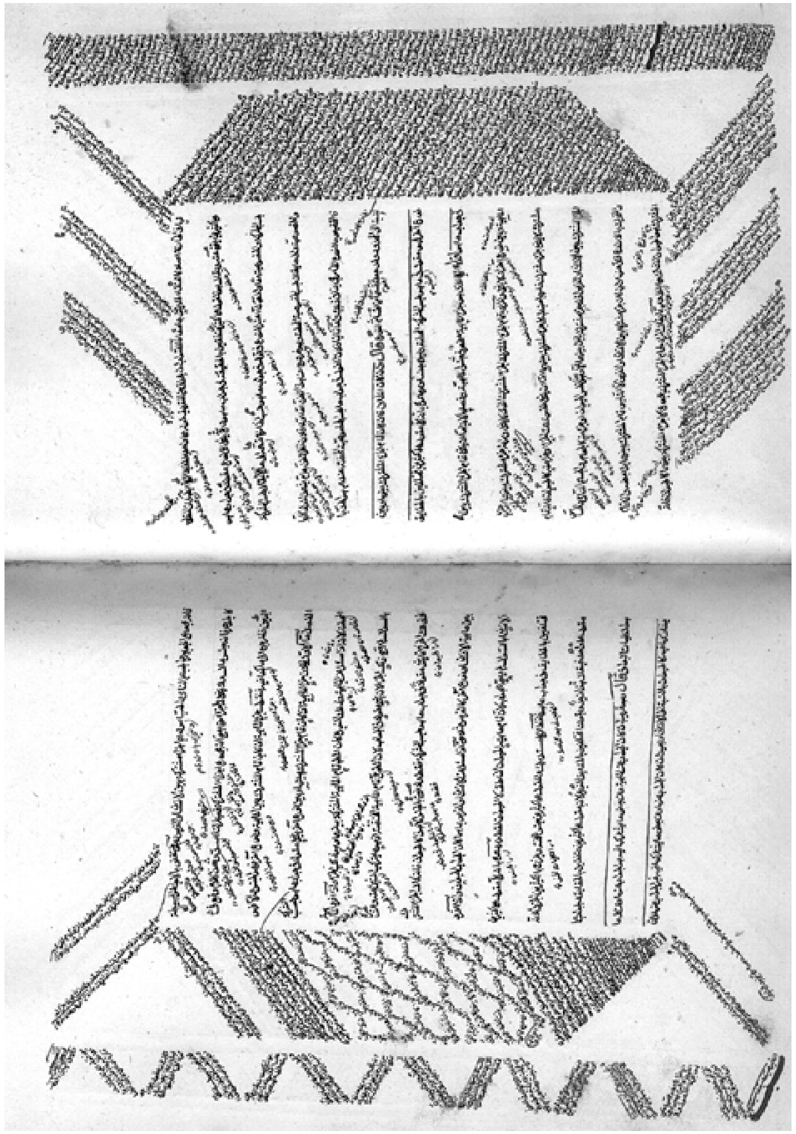

لاپەڕەیێک لە دەسنووسی (الشرح الشمسیة في علم المنطق) بەدەست و قەڵەمی کەسێکی کورد مستەفا کوڕی ئەحمەد لەناوچەی ئالان لە ڕۆژی پێنج شەمووی ١ی شەوالی ١٢٨٣ی هیجری (بەرامبەر بە ٦ی شوباتی ١٨٦٧ مەسیحی) لە نووسینی دەسنووسەکە بۆتەوە.

بەشی سێیەم

بزووتنەوەی سۆفیزم لە میرنشینی باباندا

سۆفیزم چییە؟

زانستی فەلسەفە لە سەرەتادا بۆ ئەوە پەیدا بووە بەشوێن کردگارا بگەڕێ تا دەیدۆزێتەوە، ئەمە کارێکی عەقلّی و لۆجیکییە، بەڵام بێ گومان ئەگەر سۆفیزم لەگەڵ زانستی فەلسەفە سەری هەڵنەدا بێ لە دوای ئەو پەیدا بووە و بەهیچ جۆرێ پێش ئەو نەکەوتووە.

ئەگەر فەلسەفە لەگەڵ عەقڵ و لۆجیک قسە بکا لەو کاتەی لە کردگار دەگەڕێ، سۆفیزم بەدوای خەیاڵ دەکەوێ بەدڵ و بەگیان لە کردگار نزیک دەبێتەوە لەدوای بڕینی چەند قۆناغێک بەخەون، لەدوا قۆناغدا دەگاتە کردگار و تێکەڵی دەبێ و دەبن بەیەک.

مەسەلەی دۆزینەوەی گیانی کردگار لە قاڵبێکی مەتریالیدا کۆنە، لە هەندێ لە ئایینە ئاسمانییەکانی وەکو مەسیحی بەدی دەکرێ، هەروەها لە هەندێ لە ئایینەکانی دیکەی ڕۆژهەڵاتدا وەکو ئایینی هیندۆس و زەردەشتی و مانەوەی و هەندێکی لای خۆمان وەکو ئێزدی و ئەهلی هەقی یارسان.

سۆفیزم لەدوای بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام بەئاشکرا لای یارسانانی کورد ئاشکرا بوو، لای ئەوان یەکێتی کردگار و ئادەمزاد بوو. لێرەدا ئەم جۆرە سۆفیزمە بوو بەئایین، بەناوی ئایینی ئەهلی هەقی یارسان.

لەناو کۆمەڵی عەرەب لەدوای بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام، هەر لە دەوروبەری سەردەمی پێغەمبەرەوە دیاردەی (زوهد) لە کۆمەڵی ئیسلامیدا پەیدا بوو، ئەم بزووتنەوەیە ڕێی خۆش کرد بۆ سۆفیزم وەک ئیدیۆلۆجییەتێکی تیۆری، لەو کاتەی لە تیۆرییەوە بوو بەپراکتیک لەگەڵ پراکتیککردنی شەریعەتی ئیسلام لە لایەن دەستە و دایەرەی خەلیفەکانەوە لەدوای ڕاشیدین و ئومەوی تا سەردەمی فەرمانڕەوایی عەباسییەکان لە بەغدا وەک بزووتنەوەیێکی فیکری و ئیدیۆلۆجی لەناو کۆمەڵدا بڵاو بووەوە.

ئەوەی ئاشکرا و زانراوبێ ئەوەیە دۆزینەوەی کردگار مەبەسی سۆفییەکان بوو، بەڵام ئەوەی نهێنی و نەزانراو ئەوە بوو سۆفیزم شۆرشێک بوو لە دژی فەرمانڕەوایی بیرۆکراتی و تۆتالیتاری خەلیفەی بەغدا لەسەر بنچینەی ئەوەی شەریعەت بڕیاری کردگاری دەستنیشان کردووە لە ئەزەلەوە تا ئەبەد، بەڵام سۆفیزم باوەڕی بەتازەکردنەوە و داهێنان هەبوو، لەبەر ئەوە وەک ڕێبازێکی فەلسەفی کەوتە ناوەوە.

خەلیفە و لایەنگرانی شەریعەت واتە مەلا و زانایانی ئایین کە دەمڕاستی خەلیفە بوون دەستیان بەبەربەرەکانییێکی ئەوتۆی سۆفیزمی ئیسلامی کرد تا گەیشتە ئەوەی سۆفییەکان بکوژن و پێستیان بگروون و سەریان لە دەروازەی شاردا هەڵواسن، ئەمە بووە هۆی ئەوەی سۆفییە گەورەکان ڕێکخراویان

(تەریقەتیان) بکەن بەنهێنی.

سۆفیزم وەک بزووتنەوەیێکی ئیدیۆلۆجی پراکتیکی دوای ئەوەی بەرهەمێکی ئەدەبی بەرزی عالەمی هێنایە کایەوە لە جموجۆڵی کەوت و وەک تیۆرییێک لەناو لاپەڕەکانی کتێب مایەوە. ئەمە ماوەیێکی لەبار بوو بۆ خەلیفە و کاربەدەست و مەلاکانی پارێزەری شەریعەت بزووتنەوەکە بکەن بەداردەست و لەگەڵ شەریعەت بیگونجێنن، کەچی سۆفیزم (تەریقەت) لەگەڵ (شەریعەت) لە حەقیقەتدا دوو شتی جیاوازن. بەم جۆرە ئەم دوو شتەی پێچەوانەی یەکتری بوون، تێکەڵ بەیەکتری کران. زۆر ئاسایی بوو پارێزەری ئایینی ئیسلام (مەلا) ببێ بە(شێخ)یش، واتە مەلایەتی وەک ڕێبەری شەریعەت و شێخیەتی وەک ڕێبەری تەریقەت لە یەک کەس کۆبووەوە کە مەلایە.

ئێمە ئەم جۆرە سۆفیزمەمان ناو ناوە (دەروێشیزم)، ئەمە لایەنی ڕەشبینی (سەلبی) سۆفیزم دەخاتە پراکتیکەوە، لە ڕێکخراوی جیاوازدا خۆی پیشان دەدا، بەناوی ئەو شێخانەی بەرنامەیان داناوە بۆ ڕێکخراوەکانیان، وەکو تەریقەتەکانی ریفاعی، خەلوەتی، شازلی، قادری، نەقشبەندی... هتد.

ئەم دەروێشیزمە بوو بەداردەست لە لای دەسەڵاتی هەموو ئەو دەوڵەتانەی بەناوی ئیسلامەوە فەرمانڕەواییيان کردووە لە ڕۆژگارانی خەلافەتی عەباسییەوە تا عوسمانی و سەفەوییەکان و تا ئێستاش باوی ماوە. دەسەڵاتدارانی وڵاتە موسوڵمانەکان بۆ بەرژەوەندی کاربەدەستان و چینەکانی سەرەوە بەکاری دێنن. ئەم بەکارهێنانە موتلەق نییە، بەکەسێتی شێخی تەریقەتەکە (سەرۆکی ڕێکخراوەکە) دەگۆڕێ. لای ئێمە لە کوردستان پێویستە هەڵسوکەوتی هەر تەریقەتێک لە سەردەمێکی دیاریکراودا لێی بکۆڵرێتەوە و بڕیاری لەسەر بدرێ.

لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم ڕێکخراوی سۆفیزم بەشێوەی دەروێشیزم لە سلێمانی پەیدا بوو. بێ گومان پێش ئەو ڕۆژگارە سۆفی لە کوردستاندا بووە، وەکو لە بەرهەمی شاعیرانی کوردی پێش سەدەی نۆزدەم دەردەکەوێ، بەڵام ڕێکخراویان نەبووە، لەوانەیە شێخێک باوەڕی بەتەریقەتێکی سۆفیزمی بووبێ و چەند مرید و دەروێشێک لە دەوری کۆبووبنەوە، یا مەلایێکی کورد دوور بەدووری خۆی بەدەروێشی یەکێ لە شێخەکانی دەرەوەی کوردستان زانیبێ، بەڵام وەک لە سەرەوە ڕوونمان کردەوە بزووتنەوەی دەروێشیزم وەک ڕێکخراوێک لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمدا بەناوی تەریقەتی قادری و تەریقەتی نەقشبەندی لە سلێمانی دروست بوو.

تەریقەتی قادری

کە دەبیەین تەریقەتی قادری هەموو ڕۆژهەڵاتی گۆی زەوی گرتۆتەوە، پێویستە شێخ عەبدولقادری گەیلانی بناسین چونکە ئەو تەریقەتەکەی داهێناوە، بۆ بڵاوبوونەوەشی لە ناوچەی سلێمانی و لە پاشانا لە هەموو کوردستاندا پێویستە ئاگاداری بەسەرهاتی شێخ مارفی نۆدێ بین.

دامەزرێنەری تەریقەتی قادری ناوی عەبدولقادری کوڕیساڵحی کوڕی محیەدینە، لە ساڵی ١٠٧٧م لە گوندی نایف لە ناوچەی گەیلان لە باشووری زەریای قەزوین لەدایک بووە و بەنەژاد بنەماڵەی سەر

بەیەکێ لە میللەتانی ئێران بووە، لە تەمەنی هەژدە ساڵیدا لە ساڵی ١٠٩٥م بۆ خوێندن ڕووی کردۆتە بەغدا، هەموو قۆناغەکانی خوێندنی حوجرەی تەواو کردووە، لە دواییدا ژنی هێناوە و ئینجا چووە بۆ حەج.

لە ساڵی ١١٣٠م تەریقەتی سۆفیزمی لە ئەبولخەیر محەممەد وەرگرتووە و شێخەکەی نازناوی (بازی ڕەش) (الباز الأشهب)ی پێ بەخشیوە. لەدوای ئەوە دەستی کردووە بەوەعز و ئیرشاد. ڕۆژ لەدوای ڕۆژ گوێگرانی بەژمارە زۆرتر دەبوون، ڕەمزی دیاری تەریقەتەکەی لەبەرکردنی جلی شڕی کۆنە بوو، لەبەر ئەوە دەروێشەکانی بە(خەرقەپۆش) ناسرابوون. نێوەندی ئیرشاد و وەعزی سۆفیزم و شەریعەتی شێخ عەبدولقادر لە تەکیەیێک بوو لە دەرەوەی شار، تا لە ساڵی ١١٣٣م تەکیەیێکی بۆ بینا کرا خۆی بەڕێوەی دەبرد و لە ڕۆژانی هەینی و ئێوارانی دووشەموو خوتبە و وەعزی بۆ خەڵکی دەدا و لە ڕۆژانی یەکشەمموانیش لە مزگەوت خەریکی ئیرشاد دەبوو.

هەندێ لە قوتابی و مریدانی شێخ عەبدولقادر گەیشتنە پلەی وەزیری دەوڵەت و والیی ویلایەت، لەناو خەڵکی ڕێزی لێ دەنرا و هەندێ جار خەلیفە و وەزیر و والییەکان پرسیان پێ دەکرد و گوێیان شل دەکرد بۆ ئامۆژگارییەکانی.

شێخ عەبدولقادر نووسینی زۆرە، کتێبەکانی لە لێکۆڵینەوە و شیکردنەوەی تیۆرییەکانی سۆفیزم دەدوێن، بەتایبەتی تەریقەتەکەی خۆی. دەم لە سەختترین مەسەلەکانی شەریعەت دەدا بۆ ئەوەی لەگەڵ تەریقەتی سۆفیزم بیانگونجێنێ.

لە سەرچاوەکاندا ئەوە هاتووە کە شێخ عەبدولقادر چل و نۆ منداڵی بووە، بەڵام ئەو زانیارییەش لە ناوەوەیە گۆیا ئەوانەی دیارن و ناویان لە ناوەوەیە پازدە کوڕن.

شێخ عەبدولقادر هەموو ژیانی لە بەغدا بردۆتە سەر و لە ساڵی ١١٦٥م هەر لەوێ کۆچی دوایی کردووە و لە مزگەوتەکەی خۆیدا نێژراوە. ئەو گەڕەکەی مزگەوت و ئارامگای شێخی لێیە لە بەغدا ناوی (بابولشێخ)ە. مزگەوتەکە ئێستا نێوەندێکی ئایینی و سۆفیزمی گەلێک گرنگە، حوجرەی خوێندنی زانستییەکانی زمانی عەرەبی و ئایینی موسوڵمانی تێدایە لەگەڵ نامەخانەیێکی گەورە، خوتبەی شەریعەتی ئیسلام و زیکر و تەهلیلەی تێدا دەکرێ، لە هەموو لایێکی گێتیی ئیسلامی سەر ڕووی زەوی دەروێش و مریدی تەریقەتی قادری بۆ پیرۆزی ڕووی تێ دەکەن.

شێخ مارفی نۆدێ تەریقەتی قادری بۆ یەکەمین جار وەکو ڕێکخراوێک لە کوردستانا دامەزراند، ئەم زانا گەورەیە ناوی محەممەد مەعرووف لە نەوەی شێخ محەممەدی نۆدێیە. باپیری سێزدەمی سەید عیسا بەرزنجی کوڕی سەید بابا عەلی هەمەدانییە، لەوێوە هاتووە بۆ شاربازێڕ و تێیدا ژیاوە. شێخ مارف لە ساڵی ١٧٦٦م لە گوندی نۆدێی شاربازێڕ لەدایکبووە. سەرەتای خوێندنی لە قەڵاچۆلان و لەدواییدا لە هەزارمێرد بووە، زانستییەکانی ئایینی ئیسلامی لەسەر دەستی مەلا محەممەدی ئیبنولحاج وەرگرتووە، پێوەندی لەگەڵ زانای گەورە و ناودار مەلا عەبدوڵڵای بێتووشی بووە.

جگە لە کتێبێکی یەکجار زۆر لە زانستییەکانی ئایینی ئیسلام و زمانی عەرەبی لە شیعر و ئەدەبی عەرەبیشدا باڵادەست بووە. بەشێکی زۆر لە دانراوەکانی بەهۆنراوەن، لەوانە فەرهەنگۆکی (ئەحمەدی) هەیە بریتییە لە هەندێ وشەی کوردی لەگەڵ وەرگێڕانی عەرەبی، لە بنجدا ئەم کتێبەی بۆ کاکەحەمەدی کوڕی داناوە بۆ ئەوەی فێری زمانی عەرەبی ببێ.

شێخ مارفی نۆدێ لە ساڵی ١٨٣٦م لە سلێمانی کۆچی دوایی کردووە و لەسەر گردێک نێژراوە لە دواییدا بەناوی گردی شێخ مارف ناسراوە.

بێ گومان دەتوانین شێخ مارفی نۆدێ لە سلێمانی بەدامەزرێنەری یەکەمی تەریقەتی قادری دابنێین لە ڕووی تیۆرییەوە، هەروەها دەستێکی باڵای بووە لە پەرەسەندنی تەریقەتەکە لە ڕووی پراکتیکەوە، لە دواییدا ڕێکخراوی قادری بوو بەدەسگاییێکی لێکۆڵینەوە لە شەریعەت و تەریقەت و خەڵکێکی زۆر لە دەوری کۆبوونەوە. شێخ مارف ئەم هەموو سامانە گیانی و ڕۆشنبیرییەی بۆ کاکەحەمەدی شێخی کوڕی بەجێ هێشت، ئەمە و هاودەم لەگەڵ زیرەکی خۆی کاکەحەمەد بوو بەگەورەترین ڕێبەری تەریقەتەکە لە کوردستاندا و پلەی ڕێزلێنانی گەیشتە پلەی شێخ عەبدولقادری گەیلانی دامەزرێنەری ڕێکخراوەکە.

کاکەحەمەدی شێخ کە بەحاجی کاکەحەمەدیش ناسراوە، ناوی ئەحمەد و کوڕی شێخ مارفی نۆدێیە، لە ساڵی ١٧٩٢م لە سلێمانی لەدایکبووە، لای شێخ مارفی باوکی خوێندنی تەواو کردووە، وەک زانایێکی پێشکەوتوو ناوبانگی لە گێتیی ئیسلامیدا دەنگی داوەتەوە. کە سوڵتان عەبدولحەمید بەمەی زانیوە ئارەزووی ئەوەی کردووە چاوی پێی بکەوێ، بەڵام بۆی نەکراوە ڕوو بکاتە ئەستەمووڵ، لەباتی خۆی سەید محەممەدی مفتی ناردووە وەک نوێنەرێکی.

لە جەنگی عوسمانی و ڕووس لە ساڵانی ١٨٧٥-١٨٧٦م کاکەحەمەد هێزێکی لە مرید و دەروێش و پیاوانی خۆی بەسەرۆکایەتی شێخ سەعیدی کوڕەزای نارد بۆ جیهاد، واتە شەڕی نێوان گاوور و موسوڵمانان، ئەنجامی ئەمە ئەوە بوو سوڵتان پێنج گوندی دەستنیشان کرد بۆ خەرجی پێشکێشی بکرێ.

کاکەحەمەد لە زانستییەکانی ئایینی ئیسلام و زمانی عەرەبی بێ هاوتا بوو، نووسینی بەزمانی فارسی و عەرەبی بوون، بەڵام زیاتر وەک ڕێبەرێکی تەریقەتی قادری ڕێزی لێ دەنرا و تەماشا دەکرا، لایەنی سۆفیزمییەکەی بەسەر لایەنی مەلایەتییەکەیدا زاڵ بوو.

کاکەحەمەد لە ساڵی ١٨٨٧م لە تەمەنی سەرووی نەوەد ساڵی لە سلێمانی کۆچی دوایی کرد و لە مزگەوتی گەورە بەخاک سپێررا، لەو ڕۆژەوە تا ئێستا ئارامگای کاکەحەمەد زیارەتگای خەڵکی سلێمانی و دەرەوەی شار و هەندەرانە و کاکەحەمەد بووە بەجەوهەرێک لە جەوهەرەکانی بوونی نەتەوایەتی کورد.

تەریقەتی نەقشبەندی

دامەزرێنەری تەریقەتی نەقشبەندی کە هەموو گێتیی ئیسلامی گرتۆتەوە شێخ محەمەدی نەقشبەندییە. بۆ یەکەمین جاریش دامەزراندنی تەریقەتەکە یا تازەکردنەوەی؛ وەکو خۆیان دەڵێن لە کوردستاندا لەسەر دەستی شێخ خالیدی شارەزووری نەقشبەندییە.

جاری بەسەرهاتی دامەزرێنەر.

شێخ محەمەد کوڕی محەمەد بەهائەدینی بوخارییە، لەبەر ئەوە نازناوی (نەقشبەند)ی دراوەتێ چونکە لە ڕووی هێزی ڕووحییەوە توانای ئەوەی بووە وێنەی بەڵگەی زانستی ئیلاهییات بکێشی، واتە ئەو بەڵگانە لەناو دڵدا بنەقشێنێ.

شێخ محەمەدی نەقشبەندی کە بەشای نەقشبەندیش ناسراوە لەساڵی ١٣١٧م لە گوندی (کۆشکی هیندوان) لە نزیک شاری بوخارا لەدایکبووە. لە تەمەنی هەژدە ساڵیدا سەرەتا و دەستوورەکانی سۆفیزمی لە محەمەد بابا ساماسی وەرگرتووە، لە گوندی ساماس کە لە نزیک بوخاراوە بووە.

لەپێش ئەو سەردەمە بەپێی دەستوور و نەریتی محەمەد بابا ساماسی زیکر و تەهلیلە بەئاشکرا و دەنگی بەرز دەکرا، لەو کاتەدا شێخ محەمەدی نەقشبەندی مریدی شێخی خۆی ساماسی بوو، بەپێی ئەمە لەدوای مردنی خۆی بوو بەخەلیفە و جێگری.

شێخ محەمەدی شای نەقشبەند لە پاش مردنی شێخی ڕێبەری ڕووی کردە سەمەرقەند، لەدوای ماوەیێک چوو بۆ بوخارا، لەوێ زۆر نەمایەوە و گەڕایەوە گوندەکەی خۆی، ئینجا ماوەی چەند ساڵێک خەریکی وەرگرتنی سلووک و دابونەریتی تەریقەت بوو، لەدوای ئەمە لە سوڵتان خەلیل نزیک بووەوە، ئەم سوڵتانە داوای سەڵتەنەتی دەکرد و لە سەمەرقەند دادەنیشت.

لەپاش سەرنەکەوتنی سوڵتان خەلیل و بێ بەش بوونی لە فەرمانڕەوایی سەڵتەنەت، شای نەقشبەند لە ساڵی ١٣٤٦م ڕووی کردە گوندی زوارتون لە نزیک شاری بوخارا، خەریکی کاری کۆمەڵایەتی و گوزەرانی خۆی و خەڵکی بووە، تا گەیشتۆتە ئەوەی ماوەیێکیش خەریکی کردنەوە و چاککردنی ڕێگەوبان بێ. شای نەقشبەند پێش مردنی گەڕاوەتەوە دێی خۆی و لەوێ لە ساڵی ١٣٨٨م کۆچی دوایی کردووە و لە گوندی باوەدین نێژراوە، ئەم گوندە لە نزیک شاری بوخاراوەیە.

شێخ خالیدی شارەزووری نەقشبەندی یەکەمین کەس بوو تەریقەتی نەقشبەندی وەکو ڕێکخراوێک هێنایە کوردستانەوە. شێخ خالید دامەزرێنەری ئەم تەریقەتەیە لە ناوچەی سلێمانی و هەموو کوردستان، کوڕی کەسێکە لە تیرەی مکاییلی عەشرەتی جاف، نازناوی زیائەدینە، لە ساڵی ١٧٧٩م لە قەرەداغ لەدایکبووە، زانستی ئایینی لە زانا گەورەکانی ئەو سەردەمە لە قەرەداغ و سلێمانی و شاری سنەی ئەردەڵان وەرگرتووە، لە ساڵی ١٨٠٥م چووە بۆ حەج بەڕێگەی مووسڵ و شام، لە دوای حەج گەڕاوەتەوە سلێمانی.

لە کاتێکدا میرزا ڕەحموڵڵا کە بەدەروێش محەمەد خۆی بەخەڵکی ناساندبوو لە سلێمانی پەیدا بوو، ڕێگەی بۆ شێخ خالیدی شارەزووری خۆش کرد و شێخ بەڕێبەری ئەو و لەگەڵیدا لە ساڵی ١٨٠٧م ڕووی کردە هیندستان بۆ لای شا عەبدوڵڵای دهلەوی، ئەمە یەکێک بوو لە شێخە گەورەکانی تەریقەتی نەقشبەندی لە هیندستان.

شێخ خالید ساڵێک لای شا عەبدوڵڵا مایەوە، لەو ماوەیەدا هەموو پێویستییەکانی وەرگرتنی

تەریقەتی بەجێ هێنا و لەسەر دەستی شا عەبدوڵڵا تەریقەتی نەقشبەندی وەرگرت و ڕێی بۆ خۆش بوو ببێ بەمورشید و شێخی تەریقەتەکە و ڕێکخراوی تەریقەتی نەقشبەندی لە کوردستاندا دامەزرێنێ. لە ڕێی گەڕانەوەیدا بۆ سلێمانی شێخ خالید لای دایە شاری سنە و ماوەیێک خەریکی بڵاوکردنەوەی تەریقەتەکە بوو، توانی مامۆستای خۆی شێخ محەمەد قەسیم بێنێتە سەر تەریقەت و بیکا بەمورشید لەو ناوچەیەدا، ئەوجا هاتەوە سلێمانی، بەڵام زۆر نەمایەوە و ڕووی کردە بەغدا، ماوەیێکیش لەوێ ژیانی بردە سەر، ئینجا هاتەوە سلێمانی و دەستی کرد بەبڵاوکردنەوەی تەریقەت، خەڵکی لە دەوریدا کۆبوونەوە، چونکە باوەڕیان بەبیر و بۆچوونەکانی هەبوو.

کە کەسایەتی شێخ خالید زیاتر بڵند بووەوە بەهۆی ئەوەی هەندێ مرید و سۆفی کردیان بەشێخی خۆیان، دەروێشی قادری لێی کەوتنە تەقە، ناخۆشی کەوتە ناوەوە. لەو ماوەیەدا شێخ مارفی نۆدێ بەهێزتر بوو، ئیتر شێخ خالید بەناچاری سلێمانی بەجێهێشت و بەرەو بەغدا کەوتە ڕێ. لەو سەردەمەدا مەحموود پاشای کوڕی عەبدولڕەحمان پاشای بابان لە بەغدا بوو، تکای لە شێخ خالید کرد بگەڕێتەوە سلێمانی، بەقسەی ئەو گەڕایەوە و خانەقایێکی بۆ دروست کرد و کەوتە ئیرشاد. تەریقەتەکە پەرەی سەند، مرید و سۆفی زۆر بوون، ئەمە بووە هۆی ئاژاوە و دوژمنکاری لەنێوان زانایانی ئایینی و خوێندەواران. میرەکانی بابان و دەوڵەمەند و کاربەدەستان و خەڵکی ناوشار بوون بەدوو بەرە بەپێی بەرژەوەندی و چاکەی کەسایەتی، تا وای لێ هات هەوڵی کوشتنی شێخ خالید بدرێ. لەو سەردەمەدا مەحموود پاشا نێوانی لەگەڵ والی بەغدا خۆش نەبوو، هەروەها حەزی بەوە نەدەکرد شێخ خالید بەدەسەڵات و دەستڕۆیشتوو بێ، سەرەڕای ئەمانە دووبەرەکی نانەوە لەناو کۆمەڵی میرنشینی بابان جێی ڕەزامەندی خەڵکی شار و میرەکانی بابانیش نەبوو. ئیتر شێخ خالید هەستی بەوە کرد ناتوانێ بەرهەڵستی ئەم دژایەتییە بکا و لەو هێرش و هەڵمەتە خۆی بپارێزێ. ناچار بوو بەیەکجاری سلێمانی بەجێ بێڵێ و ڕوو بکاتە بەغدا، لەوێ لە خانەقای خالیدی دادەنیشێ و شێخ ئەحمەدی ئەربیلی دەنێرێتە شام بۆ بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی تەریقەتی نەقشبەندی.

وا دەردەکەوێ قادرییەکان بەغداشیان بەنزیک دەزانی پێیان خۆش نەبوو لەوێ بژی، لەبەر ئەوە لەوێش سەغڵەتیان کردبوو و بۆی نەدەکرا بەئاسوودەیی بژی، بۆیە بەغدای بەجێ هێشت و بەرەو شام کەوتە ڕێ و لە شاری دیمەشق نیشتەجێ بوو. لە پاش ماوەیێکی کەم بەنەخۆشی ڕشانەوە لە ساڵی ١٨١٣م کۆچی دوایی کرد.

شێخ خالید دەستی شیعری هەبوو، نازناوی شیعریی (نووری) بوو، شیعری فارسی زۆر بوو، لە پلەیێکی بەرزدا بوو، بەڵام شیعری کوردی (دیالێکتی گۆرانی) زۆر کەم بوو و لە پلەی شیعرە فارسییەکانیدا نەبوو. ئەو بناغەیەی شێخ خالید بۆ تەریقەتی نەقشبەندی لە کوردستاندا دروستی کرد زوو پەرەی سەند لە هەموو ناوچەکاندا مورشید و مرید و سۆفی پەیدابوون، ئەگەرچی خۆشی ماوەیێکی کەم لە کوردستان مایەوە.

لەدوای شێخ خالید نێوەندی ئیرشادی نەقشبەندی لە هەموو کوردستاندا بڵاو بووەوە، بەڵام نێوەندی

هەرە گرنگی تەریقەتەکە لە بیارە و تەوێڵە بوو. مریدە هەرە دیارەکانی ئەمانە بوون: شێخ عوسمانی تەوێڵە (سەراجەدین) (١٧٧٥م-١٨٦٧م)، شێخ محەممەدی تەوێڵە (بەهائەدین) (١٨١٩م- ١٨٨٠م)، شێخ عومەری تەوێڵە (زیائەدین) (١٨٣٩م- ١٩٠٠م).

کاریگەری دەروێشی لە ژیانی کۆمەڵایەتی - سیاسیدا

لە شاری تازەی سلێمانی کۆمەڵێکی مۆدێرن پەیدا بوو، خۆی لە شێوەی دەوڵەت پیشان دەدا، دەسەڵاتی سیاسی بەدەست پاشاکانی بابانەوە بوو، دەسەڵاتی ئایینی بەدەست شێخ مارفی نۆدێیەوە بوو، شێخ مارف زانایێکی ئایینی ئەوەندە پڕ زانستی بوو، کەس نەیدەتوانی خۆی لە قەرەی بدا، یا بەربەرەکانی بکا، ئەویش ڕێگەی ئەوەی نەدەدا کەس خۆی وەک ئاوزەی ئەو یا لەو گەورەتر حسێب بکا.

لەنێوەندی مەلایانی ئایینی ئیسلامی لەو سەردەمەدا لە سلێمانی بیروڕا و بۆچوونی پێچەوانە لە ناوەوە نەبوو لە بابەت پراکتیککردنی تیۆرییەکانی ئایینی ئیسلام (شەریعەت)، چونکە ئەو مەلایانە بەئایینزا هەموویان سوننی بوون؛ زیاد لەسەر ئەمە پێڕەوی مەزهەبی شافعییان دەکرد، لەبەر ئەوە چەندوچوون لەم مەیدانەدا نەبوو، ئەوە نالێم یەک دوو مەلا لەوانە بوو بکەوتنایە زۆرانبازی لەسەر ئەوەی کامەیان لە ئەوی دیکە مەلاترە.

لەو ڕۆژگارەدا تەنیا لە بیروڕا و بۆچوونی سۆفیزمدا دەتوانرا دووبەرەکی بکەوێتەوە، بۆیە شێخ مارفی نۆدێ بەناوی تەریقەتی قادرییەوە ڕێگەی نەدەدا لە دەسەڵاتی ئایینیدا یەکێکی تر ئاوکوفی بێ یا مونافەسەی بکا، لەبەر ئەوە کارێکی ئاسایی بوو کە شێخ خالید لە سلێمانی ویستی بەرامبەر بەشێخ مارف بچێتە مەیدانەوە شێخ ڕێگەی پێ نەدا. وە ئەوەی بووە هۆی سەرکەوتنی ئەوەبوو شێخ مارف بناغە و بنکەیێکی بتەوی لە سلێمانی هەبوو وەک مەلاییێکی گەورە و شێخێکی تەریقەتی قادری و سەییدێکی ئەولادی پێغەمبەر بەئاسانی جێی لەق نەدەکرا، ئیتر شێخ خالید ناچار بوو سلێمانی بەجێ بێڵێ بەرەو بەغدا بەڕێ بکەوێ لەوێشەوە بۆ شام.

لە پاش دەرچوونی شێخ خالید لە سلێمانی و نیشتەجێبوونی لە شام و لەدوای ماوەیێکی کەم کۆتایی هاتنی ژیانی بەمەرگێکی لەپڕ تەریقەتی نەقشبەندی لەناو نەچوو، بەپێچەوانەوە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی بابانەکان لە سلێمانی خانەقای شێخ خالید (لە دواییدا بەخانەقای مەولانا ناوبانگی دەرکرد) بوو بەنێوەندی ئیرشادی تەریقەتەکە، مەسەلە تەنیا سلێمانی نەبوو هەموو کوردستانی گرتەوە، لە سەردەمی فەرمانڕەوایی عوسمانییان لە سلێمانی دەسەڵاتی سوڵتان ڕێزی لە هەردوو تەریقەتەکە دەنا و یارمەتی دەدان لە پێناوی بەرژەوەندی خۆی، بەڵام هەر چۆنێ بێ دەسەڵاتی عوسمانی لە مورشیدانی کاکەحمەدی شێخەوە نزیکتر بوو، ئەم حاڵەتە لە ئەنجامی بیروباوەڕێکی ئایینییەوە ڕەنگی لە سیاسەتی هەڵسان و ڕاپەڕینەکانی شێخ مەحموود دابووەوە لە دژی ئەمپریالیستی بەریتانی.

تەریقەتی قادری و نەقشبەندی لە سەردەم و جێگە و ناو میللەتانی جیاواز پەیدابوون، بڵاوبوونەوە و پەرەسەندنیان ماوەیێکی زۆری خایاند، لە حەوسەد ساڵەوە تا هەزار ساڵێک.

تەریقەتی نەقشبەندی لە ئاسیای ناوەڕاست لە وڵاتی ئەودیو ڕووبار (ما وراء النهر) یا خاکی توورانییان لەناو تورک و مەغۆل پەیدا بوو لە پاشانا هەموو ئێرانی گرتەوە، لە دواییدا گەیشتە وڵاتی گەورە و فراوانی هیندستان کە لە پێشانا سەدان ساڵ هۆڵەندە و ئینجا فەرەنسە و ئەوجا ئینگلیز فەرمانڕەواییان تێدا کردووە، بەمەش نەوەستا لە هەموو گێتیی ئیسلامدا بڵاو بووەوە. تەریقەتی قادری کەسێکی ئێرانی لە ناوچەی گەیلانی نزیک زەریای قەزوین دروستی کرد و لەوێوە سەری هەڵدا، بەڵام شێخ عەبدولقادر لە بەغدا گەورە بووە و هەموو ژیانی لەوێ بووە و هەر لەو شارەشدا کۆچی دوایی کردووە. ماوەی زیاتر لە چوارسەد ساڵ مزگەوت و تەکیەی شێخ عەبدولقادری گەیلانی لەژێر سەرپەرشتی سوڵتانەکانی عوسمانی بووە. گەلێ سەراودەراوی دیوە بەناوی دووبەرەکی سوننە و شیعەوە. لە جەنگەکانی نێوان ئێرانییانی سەفەوی و قاجار لە لاییێک و عوسمانی لە لاییێکی دیکەوە بەناوی ئایینزاوە مزگەوت و تەکیە ڕووخێنراوە، ئازاری ئارامگە دراوە.

بەسەرهاتی ئەو دوو تەریقەتە گەلێ نەریتی تایبەتی دروست کردووە، هەریەکەیان قاڵبێکی وای گرتووە، ئەدگارێک دەخاتە ڕوو تایبەتییە بەخۆی، لەبەر ئەوە بەدرێژایی مێژوو لە کاتی دیاریکراودا بگرەوبەردە و گیروگرفت کەوتۆتە نێوانیانەوە، گەلێ جاریش لە لایەن زلهێزەوە بەکارهێنراون بۆ بەرژەوەندی خۆیان، ئەمانە هەموو دەوڵەتە موسوڵمانەکان دەگرنەوە، لە عەباسییەکانەوە دەست پێ دەکا تا دەگاتە شای عەجەم و سوڵتانی عوسمانی و لە دواییدا زلهێزە ئەوروپاییەکان لەم دووسەد ساڵەی دواییەدا، واتە سەدەی نۆزدەم و بیستەم.

لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە ڕێکخراوەکانی تەریقەتی قادری لە کوردستاندا بەزۆری لەناو شارەکاندا بەرچاو دەکەون، بەپێچەوانەوە نەقشبەندی زیاتر لە گوند و دێهات و ئاوەدانییە کشتوکاڵییەکاندا لەناوەوەن. هەریەکە لەو دوو تەریقەتە زاراوەی خۆیانیان هەیە بۆ ناوی پەرستگا و ناوی ئەندامی ڕێکخراوەکانیان، بۆ بەڵگە لای قادرییان بەجێی کۆبوونەوەیان دەڵێن (تەکیە)، بەئەندامی ڕێکخراوی تەریقەت دەڵێن (دەروێش)؛ نەقشبەندی بەجێی کۆبوونەوەیان دەڵێن (خانەقا)، بەئەندامی ڕێکخراوی تەریقەتیان دەڵێن (سۆفی). ئەم وردە دیاردانە ئەگەرچی زۆر گرنگ نین بەڵام دەوریان هەیە لە دوورخستنەوەیان لە یەکتری.

لە کۆمەڵی کوردەواریدا مەرج نییە هەموو کەسێک دەروێش یا سۆفی بێ، تەریقەتی لەسەر دەستی شێخێک وەرگرتبێ. دەروێش و سۆفی خاوەن ئیجازە ئەوانەی مارگریان پێ دەڵێن ژمارەیان کەمە و بەزۆری نەخوێندەوار و بێ سەوادن، بەڵام ئەو کەسانەی هەر بەناو سەر بەتەریقەتن لە کۆمەڵی کوردەواریدا ژمارەیان زۆرە. ئەمانە پێڕەوی نەریت و شەعائیری تەریقەت ناکەن، بەڵام لەبەر هەر هۆیێک بێ: خزمایەتی، برادەرایەتی، هاوسێییێتی، خۆشویستنی شێخێک خۆیان لە تەریقەتێکی دەروێشیزم نزیک دەکەنەوە و لارییان لەوە نییە خەڵکی بەدەروێش یا سۆفی بیانژمێرن.

لەگەڵ ئەوەشدا کەسی وا هەیە بەئارەزوو لە پێناوی سوود و چاکە و بەرژەوەندی خۆی لە هەردوو تەریقەتەکە نزیک دەبێتەوە، ئیجازەی هەردووکیان لەسەر دەستی شێخێکیان وەردەگرێ.

تەریقەتی قادری هەندێ لایەنی کۆمەڵایەتی تایبەتی خۆی هەیە لە شاعائیری کۆبوونەوە و زیکر و تەهلیلە و یاهوو، ئەمانە بەپێچەوانەی نەقشبەندییان زیکر و تەهلیلەیان ئاشکرایە، وەکو حاڵگرتن و ئاگرخواردن و زەرگ وەشاندن، جگە لەمە ئەندامی ڕێکخراوی قادرییان ڕدێن و سمێڵ و پرچ بەردەدەنەوە، بایەخ بەجلوبەرگ نادەن، ژیانیان درشتە، خواردنیان ساکار و کەمە.

دەتوانین بڵێین لە کوردستانا لە سەرەتای سەدەی نۆزدەمەوە هەردوو تەریقەتی قادری و نەقشبەندی دەوری باڵایان بوو لە ژیانی سیاسی – کۆمەڵایەتی. کردەوەیان لایەنی چاکە و خراپەی بووە، تا ئێستاش ئەم تەریقەتانە دەوری کۆمەڵایەتی و سیاسییان ماوە، بەڵام لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەمەوە کەم بۆتەوە.

ڕەنگدانەوەی سۆفیزم لە ئەدەبدا

کارکردنی سۆفیزمی کوزمۆسی بەگشتی و سۆفیزمی ئیسلامی بەتایبەتی لە ئەدەبی کوردیدا لە سێ شێوەدا دەبینرێ، ئەمانە ئەگەرچی لە ئەنجامی بڵاوبوونەوەی بیروباوەڕی سۆفیزمدا هاتوون، بەڵام جیاوازییێکی تەواو لە ڕووی هونەری و ئیستێتیکییەوە لە نێوانیاندا هەیە.

١- شیعری سۆفیزم (عیرفانی)

ئەم جۆرە شیعرە لووتکەی داهێنانە، ئیلهام لە (یەکێتیی بوون) وەردەگرێ بەڕێگەی ڕەمز و هەناسەی ڕۆمانتیکییەوە. ئەم جۆرە شیعرە لە سەرووی ئایین و قەومیەتەوەیە، کێشەی چینایەتی و چەوساندنەوەی ئادەمزادی تێدا نییە، شاعیر تەنیا ئیلهام لە سێ شت وەردەگرێ: کردگار و ئادەمزادی بێ کەموکووڕی (کامڵ، سووپەرمان) و سروشت. هەریەکە لەمانە ئازاد و سەربەخۆیە، بەڵام هەرسێکیشیان یەکێکن. شاعیری ئەم بابەتە شیعرە هیچ ئیلتیزامێکیان نییە، شەریعەت و تەریقەتیان لەگەڵ یەکتری نەگونجاندووە کە دوو شتی جیاوازن، بەڵام شیعرێکی ئەوتۆیان هێناوەتەوە بەهیچ جۆرێ تەعبیر لە ئایین ناکا کە هەمووی دەستوور و قانوونە، کەچی لەگەڵ داهێنانی ئازادی و سەربەستی و داهێنانی نەمری و هەمیشەیی و بێ کۆتاییە.

٢- شیعری وەسفی سۆفیزم

شیعری وەسفی سۆفیزم وەسفێکی ڕووکەشی خوو و ڕەوشت و کردەوە پراکتیکییەکانی دەستووری سۆفیزمە، هەندێ جار خەریکی لێکدانەوە و شیکردنەوەی ڕاستی و زانیاری و زانستییەکانی سۆفیزمە و تیۆری و دەستوورەکانی دەخاتە ڕوو، هەندێ جاریش دەم لە مێژووی سۆفیزم دەدا. بۆ ئەم ئامانجە پەنا دەباتە بەر زاراوە و تەعبیر و لێکسیکۆنی سۆفیزم، وە بەشێوەی شیعری تەعلیمی (دیداکتی) بیروڕاکانی دەگەیەنێتە خوێندەواران.

٣- شیعری دژی دەروێشیزم

دەروێشیزم لایەنی پراکتیکی ڕەشبینی سەلبی سۆفیزمە، خەریکی لاپەڕە تاریکەکانیەتی. دەروێشیزم بوو بەدیاردەییێکی کۆمەڵایەتی، دەسەڵاتی دەوڵەت بەتایبەتی عوسمانی کردبووی بەداردەست، بۆ ڕاووڕووت و بەنجکردنی خەڵکی ناو کۆمەڵ. شیعری دژی دەروێشیزم دوو شێوازی وەرگرتووە.

یەکەمیان دیاریکردنی هەندێ کار و کردەوەی خراپی دەروێشیزم و بەراووردکردنی لەگەڵ کەموکووڕی و ناگزووری کۆمەڵایەتی بەشێوەییێکی هونەری؛ دووەمیان هێرش بردنە بۆ سەر خووورەوشت و دیاردە پراکتیکییەکانی دەروێشیزم وەکو ڕووداوێکی دواکەوتوو و کۆنەپەرست لەناو کۆمەڵی کوردەواریدا.

بەشی چوارەم

رینیسانسی شیعری کوردی لە باشووری کوردستاندا

لە ناوچەی سلێمانی (بابان) و کەرکووک (گەرمیان) و هەموو ناوچەکانی دیکەی باشووری کوردستان، سنە (ئەردەڵان) ، سابڵاغ = مەهاباد (موکریان) و هەولێر و ڕواندز (سۆران) لە سەدەی هەژدەم و سەرەتای سەدەی نۆزدەم ئەدەبێکی میللی سەر زاری دەوڵەمەند بەشیعر و پەخشانەوە لە ناوەوە بوو. ناوچەی سلێمانی لەو ڕۆژگارەدا لە هەموو لایێکەوە دیالێکتی گۆرانی دەورەی دابوو و ئەدەبێکی کلاسیکی نووسراو و میللی تۆمار نەکراو لە ناوەوە بوو، مەشق و تاقیکردنەوەی سەدان ساڵی بەخۆوە دی بوو.

لای باکووری سلێمانی سەر بەدیالێکتی گۆرانی نەبوو، ئەودیو شاخی ئەزمر و گۆیژە ناوچەی شارباژێر لە سەرووتر لەگەڵ ناوچەی موکریان یەکتری دەگرنەوە، لەم جێیانەدا دیالێکتی کرمانجیی زمانی ڕەسمی خەڵکەکە بوو. ئەم دوو دیالێکتە گۆرانی و کرمانجیی خواروو کاریان لە یەکتری دەکرد، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا پارێزگاری و مانەوەی بوونی خۆیانیان کردبوو، ئەگەرچی ڕۆژگاریش لە چاکەی دیالێکتی کرمانجیی خواروو بوو، چونکە میرنشینی بابان زەمینەیێکی خۆش کرد ئەو دیالێکتە پێش بکەوێ و شاعیری گەورەی لێ پەیدا ببێ، ئەمە هەمووی لەسەر حسێبی دیالێکتی گۆرانی بوو. ئەوی ڕاستی بێ لەگەڵ دامەزراندنی میرنشینی مۆدێرن لە پایتەختی تازە شاری سلێمانی و پەیدابوونی شیعری کلاسیکی تازە لەسەر دەستی نالی دیالێکتی گۆرانی کەوتە لێژییەوە ئەم دیاردەیە بەردەوامە تا ئێستاش و دیالێکتی کرمانجیی خواروو هەموو ناوچەکانی دیالێکتی گۆرانی داگیر نەکردووە.

ئەدەبی کوردی پێش رینیسانس

ئەدەبی کوردی لەپێش سەدەی نۆزدەم و سەرەتای ئەو سەدەیە و پێش پەیدابوونی نالی لە دوو شێوەدا دەبینرێ، یەکەمیان شیعری میللی سەرزار و دووەمیان ئەو شیعرە کەمانەی کە خاوەنیان خوێندەوارییان بووە.

شیعری میللی سەرزار

ئەدەبێکی میللی سەرزاری بەنرخ بەدیالێکتی کرمانجیی خواروو لە ناوەوەیە مێژووی دەگەڕێتەوە سەدەکانی پێش سەدەی نۆزدەم. ئەگەرچی زۆربەی بەرهەمی ئەدەبی میللی خاوەنیان دیار نییە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا مێژووی ئەدەب ناوی شاعیرێکی میللی دەور دەکاتەوە کە عەلیی بەرداشانی بووە، ئەم شاعیرە لە ڕۆژگارانی فەرمانڕەوایی عەبدولڕەحمان پاشای بابان ژیاوە و گەلێ شیعری بەسەر ئەو پاشایە و میرنشینەکەی هەڵداوە، جگە لەوە شیعری میللی نەنووسراوی ناوچەیی بەقەوارە زۆر بوو، ناوی

هەندێ لە خاوەنەکانیان پارێزراون، بەڵام بەزۆری خاوەنی شیعرەکان گوم ناون. هەندێ لە ڕەخنەگرانی ئەدەبی میللی لەسەر ئەو باوەڕەن بەرهەمی ئەم جۆرە ئەدەبە نابێ خاوەنەکانیان ناسراو بن.

شیعری میللی خۆماڵی تۆمارکراو

بەڵگەیێکی کەم و هەندێ جار گومان لێ کراو بەدەستەوەیە، لە سەدەی هەژدەمدا هەندێ بەرهەمی ئەدەبی وا بدۆزینەوە فۆلکلۆر ئامێز بێ و خاوەنیان هەبێ. ماوەی دۆزینەوە و لەپاشانا لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی کوردیدا گەلێک فراوانە، کاری بەکەڵک و ڕووناکی دیوە، بەڵام نە بەقەڵەمی درشت و نە بەقەڵەمی ورد هەوڵێکی وا نەدراوە تیشک بخرێتە سەر کون و قوژبنەکانی ئەدەبی کوردی، ئەم کەلێنانە گەلێ زۆرن، لە بەرهەمی شاعیران و ناو و نازناویان، بەسەدان ناوی نووسەر و زانایانی کورد لە دەسنووس و کتێب هاتووە، لە سەدەکانی هەژدەم و نۆزدەم ژیاون کەچی بەرهەمیان لە گێتیی ڕۆشنبیری کوردیدا ئاشکرا نییە.

لەبەر ڕۆشنایی ئەو بەرهەمە کەمەی کە ژێر دەستمان دایە و ئەوانەی شارەزاییمان لێیان هەیە، دەتوانین بڵێین تیشکێکی کز لە ئەدەبی کوردیدا بەدیالێکتی کرمانجیی خوارووی سەدەی هەژدەم لە ناوەوەیە.

لە ناوچەی سلێمانی لە سەدەی هەژدەمدا لە گوندی هەزارمێرد مەلا محەمەدی ئیبنولحاج مامۆستای شێخ مارفی نۆدێ و مەلا عەبدوڵڵای بێتووشی بووە خاوەنی حەوت هەشت کتێب بەزمانی عەرەبی لە بارەی ئایینی ئیسلامەوە.

تەنیا یەکێک لە دانراوەکانی بەزمانی کوردییە و بەشیعر هۆنراوەتەوە، ئەم بەرهەمە چیرۆکێکی شیعرییە بەناوی (مەهدی نامە)وە، لە ١٥٧ چوارین پێکهاتووە کە دەکاتە ٦٢٨ نیوە دێڕ شیعر. وەکو دانەر خۆی لە چوارینێکیدا دەڵێ لە ساڵی ١٧٦٢م چیرۆکەکەی تەواو کردووە. دانەری چیرۆک بەشیعر ئەو حیکایەتە دەگێڕێتەوە کە لە گێتیی ئیسلامدا یەکێکە لەو حیکایەتانەی دەچنە ناو میتۆلۆجیای ئایینەوە.

نویشکی حیکایەتەکە لەوە دەدوێ، ڕۆژی قیامەت نزیک دەبێتەوە، بەڵگەکانی ئاخر زەمان دەردەکەون، خەڵکی لە نزیکبوونی سەردەمی پەیدابوونی دەججال دەدوێن، لە پاشانا محەمەدی مەهدی دەردەکەوێ و گێتی دەکەوێتە خۆشی و بەختیارییەوە. زۆری پێ ناچێ دەججال هەڵدەستێ، ئاژاوە دەکەوێتەوە، خەڵکێکی زۆر بەدوای دەکەون، ئینجا عیسای مەسیح لە ئاسمان دێتە خوارەوە و دەججال دەکوژێ، لەدوای ئەو یاجووج و ماجووج پەیدا دەبن، فیتنە و فەساد لەگەڵ خۆیانا دێنن. ئەوجا ڕۆژ لە ڕۆژئاوا هەڵدێ و قورئان بەرز دەبێتەوە بۆ ئاسمان و دوکەڵ گێتی دادەگرێ، لەدوای ئەوە گەرداوێکی تیژ و بەتین لە شامەوە هەڵدەکا و دوایی بەژیانی هەموو ئادەمزادێک و گیانلەبەرێک دێنی و کۆتایی بەژیانی سەر ڕووی زەوی دێ، لە دواییدا خەڵکی زیندوو دەبنەوە بۆ دادگای ڕۆژی قیامەت.

هەندێ لە چوارینەکانی چیرۆکەکە ئەمانەن:

یا ڕەب تۆبی ساحیب هودای
وەقتێ دەبێن فیتنە بەدای
حیفزن بکەی (یا ذا الندا)ی
بەئیسمی تۆ بیدایەتێ

***

بیدایەتم بەئیسمی تۆ
لە زیکری فیتنەی خەلقی تۆ
ویفقی حەدیس نەبییی تۆ
زانیومە بەئیرسییەتێ

***

ئەهلی مەککە دەبن سورروور
دەکەن شوکری ڕەببی غەفوور
خەسف کران ئەهلی شورروور
دەزانێن ئەو عەلامەتێ

***

مەهدی لە مەککەیێ دەردێ
ئالای نەبییی لە بۆ دێ
دوازدە هەزاری لەگەڵ دێ
(أو عشر مع خمستێ)

***

لە وەقتی خەلقی ئادەمێ
نەبووە فیتنە بەو ئەعزەمێ
یا ڕەب هەر تۆی مونتەقیمێ
حیفزن بکەی لەو فیتنەتێ

***

هەر لە نووحێ بەپاشەوە
چی پێغەمبەرێ کە بووە
ئوممەتی ئاگاه کردووە
دا بزانن ئەو عەلامەتێ

***

نەفخی دووەم گەرا دەبێ
هەموو ئینسان قایم دەبێ
لەسەر قەبرێ هایم دەبێ
لەبەر حیرەت و دەهشەتێ

***

دەیان ئاژۆن بۆ مەحشەرێ
بۆ جەزایی خێر و شەڕێ
هەر کەس غەمی دێتە بەرێ
دەکێشێ ئاه و حەسرەتێ

***

خەتمی عەلامەتان تەمام
ئەوجا کۆتا بکەین کەلام
ئەرجو لە (رب ذی الانعام)
خەلاسن کا لە قیامەتێ

***

نەزم کرا بەناخۆشی
دڵ پڕ لە غەم و بێهۆشی
لە تەئریخی حەفتا و شەشی
(بعد ألف و مائتێ)

***

نەزمم کرد بەقەولی سەحیح
بەلەفزی کوردی نافەسیح
بۆ مونسیفان (لا للشحیح)
بۆ ئینتیفاعی عاممەتێ

***

ئەزم مەحەممەدی دلڕێش
حالم وەکی حالی دەروێش
پەردەی غەمان دایم لەپێش
لەبەر خۆفی عاقیبەتێ

***

وەقـــــــتی دەچـینـە ژێـر گـلـێ

غـــــەمم زۆرن لەســـــەر دڵـێ

وەک مـــەنجـــەڵی پڕ دەکـــوڵێ

لە خـــوای دەخـــوازین ڕاحـــەتێ

***

ئەوەی لە خوێندنەوەی هەموو چیرۆکە شیعرییەکە و ئەم بڕە شیعرەدا دەبینرێ و هەستی پێ دەکرێ لە ڕووی ڕووخسارەوە ئەوەیە ئەم شاعیرەی ناوچەی سلێمانی کاریگەری شیعری میللیی نەنووسراوی دیالێکتی کرمانجیی سەرووی پێوە دیارە. ئەم بەرهەمە لەم ڕووەوە لە هەندێ لە چیرۆکە شیعرییەکانی فەقێ تەیران دەکا بەتایبەتی لە ڕووی کێشی سیلابی خۆماڵی و قافیەوە، دێڕی چوارەمی هەموو چوارینەکان لە سەرەتاوە تا دوایی لەسەر یەک قافیە دەبن، جگە لەوە زمانەکەشی تێکەڵاوە، سوودی لە دیالێکتە بچووک و ناوچەییەکانی وڵاتی سلێمانی و موکریان و سۆران و ئەردەڵان وەرگرتووە.

لە چوارینێکی پێش دوو چوارینی دوایی شاعیر دەڵێ شیعرەکەی (بەقەولی سەحیح...) هۆنیوەتەوە، (بەلەفزی کوردی نافەسیح...) (بۆ ئینتیفاعی عامەتێ...) مەبەسی ئەوەیە کوردییەکەی لە ڕووی دەستووری زمانەوە ڕاستە و هەڵەی تێدا نییە. بەڵام لەفزە کوردییەکە نافەسیحە، مەبەسی ئەمە ئەوەیە بەدیالێکتی میللی شەعبی یا کوردی جلفە و زمانی ناو بازاڕ نووسیویەتییەوە و زمانی بەرزی شیعر و نایابی پەخشان و گفتوگۆی بێ خەوشی ڕۆشنبیر و زانایانی بەکار نەهێناوە، واتە (زمانی ئەدەبی)، ئەم چیرۆکە شیعرییەی بۆ خەڵکی بێ سەواد و نەخوێندەوار نووسیوەتەوە، بۆ ئەوەی بەئاسانی تێی بگەن. ئەمە تێبینییێکی ژیرانەیە لە نرخی هونەری و جوانکاری چیرۆکەکە کەم ناکاتەوە.

لە ناوچەی کۆیە لە سەدەی هەژدەمدا پێش پەیدابوونی نالی و سەرهەڵدانی تەریقەتەکانی قادری و نەقشبەندی لەسەر دەستی شێخ مارفی نۆدێ و شێخ خالیدی شارەزووری لە وڵاتی کۆیە مەلایێک هەبوو مستەفا بوو و لەدواییدا کە شامی کردووە بەمەڵبەندی ژیانی بە(قوتبی شام) ناسراوە. دەڵێن شێخی تەریقەت بووە، دەکرێ دەروێش یا سۆفیی تەریقەتێک بوو بێ بەڵام قادری و نەقشبەندی وەکو ڕێکخراو لە کوردستانا دروست نەبووبوون. وا باوە پەرستگای لە جێی مزگەوتی (کۆنە جومعە)ی ئێستای کۆیە بووە. ناکۆکی و تێکچوونی شیرازەی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری لە کۆیە بووە هۆی ئەوەی شار بەجێ بێڵێ و ڕوو بکاتە وڵاتی شام.

ساڵی مردن و ژیانی قوتبی شام نەزانراوە، لەناو خەڵکی وا باوە لە شام نەگەڕاوەتەوە و هەر لەوێ کۆچی دوایی کردووە.

شێخ مستەفا چیرۆکێکی شیعری هەزار بەیتی نووسیوەتەوە، لە مەسەلەکانی ئایین و کردەوەکانی کردگار و ڕوونکردنەوەی هەندێ لایەنەکانی سۆفیزم بەگشتی دەدوێ.

سەرەتای چیرۆکە شیعرییەکە بەم جۆرەیە:

ئەڵڵا هەبوو قـــەت کـــەس نەبوو

بـوونـی بـوو نـەبـوونـی نـەبـوو

ئـــەزەلـــی بـــوو ئـــەبـــەدی بـــوو

فـــەرد و ئەحـــەد ســـەرمـــەدی بوو

زاتی لە غـــــەیران غـــــەنی بوو

(اَلآن کـــــان کـــــمـــــا کـــــان)

ئەوەی شایانی باس بێ ئەوەیە ئەم چیرۆکە شیعرییە تا ئێستاکە بڵاو نەکراوەتەوە. بینای ئەندازیاری لەسەر بنچینەی کوپلێت ڕێکخراوە و کێشی سیلابی خۆماڵییە، وەکو لە ناوەرۆک و شێوەی داڕشتنی دەردەکەوێ دەبێ فەقێیانی مزگەوت بەگۆرانی بەیتەکەیان چڕی بێ. بێ گومان ئەم یادگارە ئەدەبییە لە ئەدەبی میللی (فۆلکلۆر)ەوە نزیکترە لەوەی لە ئەدەبی کلاسیکیی نووسراو.

شیعری عەرووزی

لە بارەی شیعری کێشی عەرووزییەوە لەپێش ڕینیسانسی نالی غەزەل و پارچە و تاکە دێڕی شیعر لە ناوەوە هەیە، هەندێ جار پەنجە بۆ ناوی شاعیرەکانیشیان درێژ کراوە، بەڵام نە ڕاستی بە لە ڕووی ڕەخنەی ناوەوە و نە لە ڕووی ڕەخنەی دەرەوە متمانە بەو شیعرانە ناکرێ لە سەردەمی پێش نالی بەدیالێکتی کرمانجیی خواروو وترا بن.

ئەوەی گومانی تێدا نییە ئەوەیە دێڕە شیعرێکی نازدارمان لە بەردەستدایە، سەرچاوەکانی مێژووی ئەدەبی کوردی ئەوە دەردەبڕن کە ئەم شیعرە لە بەرهەمی نووسەری کوردی ناودار مەلا عەبدوڵڵای بێتووشییە (١٧٤٧-١٨٠٦):

لە دیباجەی کیتابی حوسنی عالەم هەر وەرەق لادەم

دەبینم مەبحەسی وەسفت لە هەر فەسڵێ و لە هەر بابێ

ئەم دێڕە شیعرەی بێتووشی لە لایەن کێش و قافیەوە نموونەی ئەو شیعرانەیە کە قوتابخانەی شیعری کوردستانی باشووریان پێک هێناوە.

پەیدابوونی شیعری عەرووزی

لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمدا میرنشینەکانی بابان و سۆران و ئەردەڵان لە باشووری کوردستاندا لە ژیانا بوون، خەباتیان لە دژی دەوڵەتەکانی عوسمانی و عەجەم گەیشتبووە لووتکە. تاقیکردنەوەیێکی باش بەسەر کۆمەڵی کورددا تێپەڕی بوو، ئەمە بووە هۆی ئەوەی بەشێوەیێکی تر هەستی نیشتمانپەروەری لە مێشک و دڵ و دەروونیدا بجووڵێ، لە ئەنجامی ستەم و زۆرداری عوسمانی و عەجەم بۆ ماوەیێکی دوورودرێژ ئادەمزادی کوردیان چەوساندبووەوە و خاکی کوردستانیان داگیر کردبوو. ئەو دەسەڵاتە

تۆتالیتاریانە بەهیچ جۆرێ ماوەی ئەوەیان نەدەدا کۆمەڵی کورد بەئاسوودەیی و بەختیاری بژی، ئەم دیاردە کۆمەڵایەتی و ئابوورییە کە بێزاریی دروست کردبوو لای خەڵکی لەگەڵ ئەوەی کورد سامانێکی نەتەوەیی هەبوو لە وێنەی ئەدەبێکی میللی سەرزاری دەوڵەمەند خۆی دەنواند، لەولاشەوە شیعرێکی کلاسیکی باڵا بەدیالێکتی کرمانجیی سەروو و گۆرانی لە ناوەوە بوو، ئەم دیاردانە بوونە هۆی ئەوەی بزووتنەوەیێکی نوێ لە ئەدەبی کوردیدا بەرپا ببێ.

ئەم بزووتنەوە نوێیە لەسەر بنچینەی هەوڵ و تەقەلای پێشووتر سەری هەڵدایەوە و پەرەی سەند. شاعیرانی ئەم ڕۆژگارە لەبەر ئەوەی خوێندەواری باشیان هەبوو لە زانستییەکانی ئەو سەردەمە و زۆر چاک لە شیعری کلاسیکی ئیسلامەوی (عەرەبی - فارسی - تورکی عوسمانی) گەیشتبوون، وا بوو هەر لەسەر ڕێگە و شوێن تاقیکردنەوەکانی ئەو دەسگایە شیعری کوردی نوێیان دامەزراند، بەشێوەیێکی وا کە وێنەی کۆمەڵی کورد بگرێ و چاکە و خراپە و جوانی و ناشیرینی ئەو کۆمەڵە تێیدا ڕەنگ بداتەوە. بەڕاستی ئەو ئەدەبە وەرنەگیراوە و بەواسیتە دروست نەکراوە، بەڵکو دیاردەیێکی ڕەسەنە و لەدواییدا بەشداری لە دروستبوونی شیعری کلاسیکی ئیسلامەوی کردووە و بەرهەمەکەی خۆشی چۆتە ناو ئەوەوە.

ئەدەبی کوردی ئەو سەردەمە ناوی چەند شاعیرێکی کوردمان بۆ دەور دەکاتەوە، بەڵام لەبەر ئەوەی ئەو شیعرانەی لەبەر دەستمانن زۆر کەمن و نەگەیشتوونەتە پلەی شاعیریەتی سێ شاعیرە بەناوبانگەکە نالی و سالم و کوردی، بۆیە تەنیا بەرهەمی ئەم سێ شاعیرە دەبێتە بناغە بۆ نووسینەوەی مێژووی شیعری کوردی لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمدا لە ناوچەی سلێمانی. لە ڕاستیشدا ئەم سێ مامۆستایە دامەزرێنەری ئەم قوتابخانەیەن و بەشێوەیێکی گشتی بزووتنەوەکە بەهۆی بەرهەمی شیعری سێ شاعیرەکە دروست بووە.

بێ گومان بەرهەمی هەر شاعیرێک لەم سێ شاعیرە سوودی لە ئەوانی تر وەرگرتووە، چونکە لە یەک مەڵبەندا ژیاون و یەکتریشیان ناسیووە، بەڵام بەرهەمی هەریەکێکیانیش سیما و ئەدگاری تایبەتی خۆی هەیە، بەزۆری لە ڕووی ناوەرۆکی شیعرییەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەبینین هەر لەو سەردەمەدا نالی بەمامۆستای شیعر لە قەڵەم دراوە و دەنگوباسی گەیشتۆتە ئەوروپا، بەڕێزەوە سالم ناوی بردووە و بەمامۆستای خۆی زانیوە، هەروەها شاعیرانی نەوەی دووەم نالییان بەمامۆستای خۆیان داناوە، لەم لایەنەوە حاجی قادری کۆیی دەڵێ:

نالی ئوســـــتـــــادێکی چا بوو
خدری ئاوی حەیاتی مەعنا بوو

بەلای ئێمەوە تەنیا بەرهەمی شیعری بێ وێنەی نالی نەبۆتە هۆی ئەوەی بەمامۆستای شیعر دابنرێ، بەڵکو لەگەڵ ئەوەشدا تەمەن کارێکی گەورەی هەیە، بەتایبەتی لەناو کوردەواریدا، جا ئەو تەمەنە با نالی سێ چوار ساڵ لە سالم گەورەتر بێ، لەبەر ئەوە ئەم وەستایەتی و تەمەنە بوونەتە هۆی ئەوەی نالی بەمامۆستا و دامەزرێنەری شیعری کوردستانی باشوور دابنرێ، ئەگینا ئەگەر بێتو تەماشای ناوەرۆکی شیعری نالی و سالم و کوردی بکەین لەوانەیە شیعری سالم پێوەندی لەگەڵ نیشتمانپەروەری و وەزعی

کورد و ڕەنگدانەوەی کۆمەڵی سلێمانی و ڕووخانی میرنشین زیاتر بێ لە ناوەرۆکی شیعری نالی، هەروەها کولانی سۆزی دەروونی لە هەندێ شیعری مستەفا بەگی کوردی کەمتر بێ لە ناوەرۆکی شیعری نالی.

بەم جۆرە دەبینین لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمدا لەبەر ڕۆشنایی تاقیکردنەوەی ئەدەبی کۆنی کوردی و ئەدەبی ئیسلامەوی (عەرەبی - فارسی - تورکی عوسمانی) لە ناوچەی سلێمانیدا ئەم بزووتنەوە نوێیە سەری هەڵدا. شاعیرانی ئەم دەورە نالی و سالم و کوردی بوون بەدامەزرێنەری ئەم قوتابخانەیە. ئەم ڕینیسانسە مەزن و گرنگە لە دواییدا بوو بەسەرچاوەیێک بۆ گۆڕان و پێشکەوتنی ئەدەبی کوردی لە هەموو کوردستانی باشووردا.

ڕوخساری شیعری کوردستانی باشوور

بەرهەمی شیعری نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم لە ناوچەی سلێمانی بریتییە لە پارچە شیعرێکی لیریکی، ژمارەی دێڕە شیعرەکانی لە پێنج دێڕە شیعرەوە دەگاتە سەد و زیاتریش. لە ئەدەبی کوردیدا هەموو پارچە شیعرێک تا شازدە دێڕ لە ڕووی ڕوخسارەوە (غەزەل)ی پێ دەڵێین. جیاوازییێکی ئەوتۆ لەنێوان غەزەل و قەسیدەدا نییە لە ڕووی ناوەرۆکەوە، تەنیا ئەوە نەبێ قەسیدە زیاتر بۆ مەبەسەکانی موناجات و نەعت و سوارچاکی، یا وەسفی جەنگ، یا بۆ نووسینی نامەی شیعری بەکار دەهێنرێ.

لە ڕووی کێشەوە شیعری کوردی بەغەزەل و قەسیدەوە هەریەکەی لەسەر کێشێک دەهۆنرێتەوە، واتە دێڕی یەکەمی شیعرەکە بەچی کێشێک دەست پێ بکا هەر بەو کێشەش کۆتایی پێ دێ، ئەم قسەیە بۆ قافیەش دەست دەدا، کەوابێ هەموو دێڕە شیعرەکان بەوشەیێک کۆتاییان دێ لەسەر یەک کێش و یەک دوو تیپی دواییان لەسەر یەک دەنگ دەبن. ئەمە و نیوە دێڕی یەکەمی هەموو شیعرێک پێویستە لەسەر قافیەی نیوە دێڕی دووەم و هەموو شیعرەکە بێ.

بێ گومان ڕەوانبێژی عەرەبی (بەلاغە) بەتایبەتی وشەییەکان کارێکی گەورەیان کردۆتە سەر شیعری کوردی ئەو ڕۆژگارە، ئەم جوانکارییە لە شیعردا هەندێ جار بەوشەی کوردی دەخرێنە ڕوو، هەندێ جاری دیکەش بەوشەی عەرەبی، بەڵام ئەو وشانەی کورد بەکاریان دێنێ شتێک نین دوور بن لە چێژی کوردی، وەکو ئەوەی وشەیێک کە یەک دوو جار دووبارە دەکرێتەوە و هەر جارەی مانایێک دەدا و ڕستەکەی پێ جوان دەکرێ.

شاعیری ئەو ماوەیە دەبوو فەرهەنگی زمانی کوردی ئەو سەردەمە بەکار بێنێ، فەرهەنگەکە هەمووی ئەو وشانە بوون کە لە بنجدا کوردی بوون یا وەرگیرا بوون، واتە وشەکان بێگانە بوون.

لە شیعری کوردیدا بەکارهێنانی وشەی بێگانە بەتایبەتی لەو سەردەمەدا کارێکی گەلێک ئاسایی و باو بوو، بەڵکو پێویست بوو. ئەگەر شاعیرێک وشەی عەرەبی یا فارسی بەکار نەهێنایە، بەتایبەتی ئەو وشانەی لە شیعردا بەکار دەهێنران، یاخود ئەو وشە و زاراوانەی پێوەندییان بەئایین یا سۆفیزمەوە هەبوو، دەڵێین ئەگەر ئەو وشانەی بەکار نەهێنایە بەشاعیرێکی گەورە لە قەڵەم نەدەدرا، هەروەها ئەم خاسیەتە لە

شیعری فارسی و تورکی عوسمانیشدا هەیە، ئەگینا خۆ لە ڕاستیدا ئەو وشە عەرەبی و فارسییانەی شاعیرانی کورد بەکاریان دەهێنا وەنەبێ لە زمانی کوردیدا نەبوو بن، بەڵکو هەندێ جار زۆر بەئاسانی دەتوانرێ هەندێ وشەی عەرەبی و فارسی لە شیعرەکانا دەربهێنرێن و لە شوێنی ئەوانا وشەی کوردی دابنرێن بەبێ ئەوەی شیعرەکە لەنگ ببێ. ئەو وشانەی بەکاریان دەهێنا ئەو وشانە بوون کە خوێندەواری کورد خۆی شارەزایان بوو. ئەوەی شایانی باس بێ مامۆستامان ڕەفیق حیلمی لە (شیعر و ئەدەبیاتی کوردی)دا تەقەلاییێکی زۆری داوە لە پێناوی ڕەخنەگرتن لەو شاعیرانەی وشەی بێگانەیان لە شیعرەکانیانا بەکارهێناوە و، گەلێ جار ئەو وشانە بەدەستەوە دەگرێ و دەڵێ: دەبوو شاعیر لە باتی ئەو وشە بێگانانە ئەم وشە کوردییانە بەکار بێنێ!.

هەر چۆنێ بێ ئەو وشە بێگانانەی شاعیری کورد لە شیعردا بەکاری هێناون (عەرەبی، فارسی، تورکی عوسمانی) ئەگەر بخرێنە ناو فەرهەنگۆکێکەوە، دەتوانین ناوی بنێین فەرهەنگۆکی وشەی بێگانە لە شیعری ئیسلامەوی نەتەوە موسوڵمانەکاندا.

ناوەرۆکی شیعری کوردستانی باشوور

لە بنجدا شیعر بۆ مەبەسی گۆرانی دادەنرێ، کاری شیعری ئەم سەردەمە دەربڕینی هەستی دڵدارییە، بیری فەلسەفی قووڵ و خەیاڵی ناسک و ئاوازی ڕەوان شیعرەکە جوان دەکەن.

نالەباری ژیانی ئادەمزاد لە کۆمەڵی دەرەبەگیی کۆندا هەمیشە شاعیری خستۆتە گێتییێکی سایکۆلۆجی ئەوتۆ ڕەشبینی دڵ و دەروونی داگیر بکا، نرخ بەدواڕۆژ نەدا، هەروەها سۆزی ئایینی لە لای بەهێز دەبێ. وەزعی ئابووری کۆمەڵ کارێکی وا دەکاتە سەر شاعیر بەچاویلکەی ڕەشبینییەوە تەماشای ژیان بکا، ئەم دیاردەیە لە دڵداریدا ڕوون و ئاشکرایە تا ئەگەر شاعیر لە پێوەندی خۆشەویستیشدا سەرکەوتوو بێ، شیعرەکانی بەپێچەوانە نائومێدی و ڕەشبینییان لێ دەتکێ.

شاعیران وا خۆیان پیشان دەدەن لە یارەکەیان دوورن و هەرگیز دەستیان ناگاتە گەردنیان. ئەم جۆرە شیعرە گەلێ زۆرترن لەو جۆرە شیعرانەی گەشبینی دەپژێنن، یاخود هیچ نەبێ ڕاستی دەردەبڕن لە بابەت ئەوەی لە دڵداریدا سەرکەوتوون.

لەگەڵ ئەوەشدا، ئەو ڕاستییە لە شیعرەکانیاندا بەرچاو دەکەوێ کە بەشێوەییێکی جوان و سەرکەوتوو شاعیران باس لە ناگزووری ناو کۆمەڵ دەکەن، بیر لە نیشتمان دەکەنەوە، خاکی مەڵبەندی ژیانیان لە هەموو شتێک خۆشتر و جوانترە. لە هەموو جێییێک دڵگیرترە، بەهەشتی سەر ڕووی زەمینە، ڕق و کینیان بەرامبەر دوژمنانی کورد، تورکی عوسمانی و عەجەم، برینێکە بەئاسانی سارێژ نابێ.

قوتابخانەی شیعری کوردستانی باشوور بەڕاستی لە دەوروبەری ژیانی سێ شاعیرەکە نالی و سالم و کوردی گەلێک پێشکەوت، بەتایبەتی لە لایەن ڕوخساری هونەری شیعرەوە، لێرەدا ئەو شیعرە بۆی هەیە وەک داهێنانێکی پێگەیشتوو و کامل بکەوێتە بەرچاو. بەڵام لە ناوەرۆکیدا لە بابەت هونەرییەوە لە پلەییێکی زۆر بەرزدایە کەچی لە ڕووی مەبەس و بابەت و هونەرەکانی شیعرەوە هێشتا نەگەیشتۆتە ئەو

ڕادەیە. بۆ بەڵگە ئەو مەبەسە بنچینەییانەی کە دەبوو لە شیعری کوردیدا ببینرێن، وەکو لە ئەدەبی نەتەوەکانی دیکەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست (عەرەب و عەجەم و تورکی عوسمانی) جێگەی شیاویان هەیە، داشۆرین و پێدا هەڵدان و شانازیکردن لە ئەدەبی کوردی ئەو ڕۆژگارەدا کەمە.

ڕاستە نالی گەلێ شانازی بەخۆیەوە کردووە، بەڵام بەبنەماڵەی خۆی و خەڵکی تری نەکردووە، بەڵکو شانازی بەوەوە کردووە کە شاعیرێکی گەورە و بێ هاوتایە. یا سالم کە مەدح دەکا، مەدحی خۆی ناکا، بەڵکو بەسەر پاڵەوانانی جەنگ و گەورە پیاوانی کورد هەڵدەڵێ، ئەوانەی نەبەردانە دژی دوژمن دەجەنگان بۆ ئەوەی سەربەستی و ئازادی نیشتمان بپارێزن.